

આપણું મુખ.

કર્તા :

મ. એ. પાવરી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅમ્પીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમિક ૧૬૦૦૫.

પ્રાપ્ત તારીખ ૨૦/૫/૮૭ મુંબઈ

મ ૪૪: ૮૪૩: ૨: ૨૩૪ ગાથુ

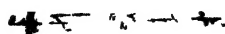
આપણું મુંબઈ.

કર્તા :

ખરશેદજી સોહરાબજી પાવરી,

ભરડા ન્યુ ગ્રાઉન્ડ રકવના શિક્ષક

(રચનારે સર્વ હક્ક સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીશર્ટિંગ પ્રેસ
૧૯૬૦-૬૧

પ્રગટ કરનાર:

ખરશેદજી સોહરાબજી પાવરી,
ઝારાસૂરીયન એસોસીએશન બીલ્ડીંગ્સ
ચીફલવાડી, ગ્રાંટરોડ, મુંબઈ.

સંસ્કૃત સંસ્થાન

છાપનાર:

હોશંગ તેહમુરસ અંકલેસરીઆ.
ધી ફોર્ટ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
નં. ૧, પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

—:૦:—

સૂચના.

આ ચોપડી, નાનાં બાળકો માટે તેઓ આ શહેરમાં રહેતાં હોવાથી તેની ભૂગોળ અને બીજી સામાન્ય જાણવાનું બાળકો આનંદથી વાંચે અને જ્ઞાન મેળવે, એવા હેતુથી ખાસ સંભાળ રાખી લખવામાં આવેલી છે.

સાધારણ રીતે ભૂગોળ શીખવી એટલે ખંડોનાં, મહાસાગરોનાં, દેશોનાં, દરિયાઓનાં, પહાડોનાં, નદીઓનાં અને શહેરોનાં નામો માત્ર બાળકોએ જાણી જવાં અને નકશાઓમાં દેખાડી જવાં, એવી માન્યતા હોવાથી બાળકોને એ વિષય કુદરતી રીતે લગભગ કંટાળાદાયક થઈ પડે છે.

નાનાં બાળકો જાણે કોઈ વાર્તાની ચોપડી વાંચતાં હોય, અથવા તે પોતાનાં માબાપ, સગાં અને શિક્ષકોની સાથે સાધારણ વાતચીત કરતાં હોય, એવીજ દબે જુદી જુદી બાબતો લઈ તેના પાઠો લખવાની આ ચોપડીમાં સંભાળ રાખેલી છે.

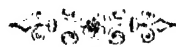
સારા શિક્ષકો અને માબાપો, જુદા જુદા પાઠોમાં વર્ણવેલી જગાઓ ઉપર બાળકોને લઈ જઈ તેવી તેવી જગાઓ દેખાડે, અને પછી તેના સંબંધી ચોપડીમાં લખેલી હકીકતો સમજાવે, તો બાળકોને તે તે જગાઓ નજરે જોવાનો કેટલો આનંદ થાય અને કેવું સારું જ્ઞાન મેળવે!

ભૂગોળના વિષયને વખતે શિક્ષકે વર્ગમાં મોટો નકશો છોકરાંઓની નજર સામે ભીંત ઉપર ટાંગેલો અવશ્ય રાખવો જોઈએ, અને કોઈપણ જગાનું નામ બાળકોના કાન પર પડતાંની સાથે તે જગા શિક્ષકે નકશામાં દેખાડવી જોઈએ.

ચોપડીને છેડે મુજબના નકશાનાં પાનાં આપવામાં આવેલાં છે. એ નકશા આપવાનો ખાસ હેતુ એટલો જ છે, કે ચોક્કસ વિષય વર્ગમાં પુરો થયા પછી છોકરાંઓ તે બરાબર સમજી શક્યાં છે, અને તેમાં આવેલી જગાઓનાં સ્થાનો તેઓએ નકશામાં ધ્યાનથી જોયાં છે, એની

ખાત્રી કરવા શિક્ષકે પોતાની ખાસ દેખરેખ હેઠળ વર્ગમાંજ તેમની પાસે તેવી તેવી જગાઓનાં નામ એ નકશામાં લખાવવાં. એવી રીત વાપરવાથી છોકરાંઓ વિષય બરાબર સમજી શક્યાં છે કે નહિ, અને નકશામાં એ સ્થાનો ક્યાં ક્યાં આવેલાં છે તે જાણી શક્યાં છે કે નહિ, તેની શિક્ષકને ઝટ બબર પડી જશે.

છોકરાંઓને અમૂક જગાઓ ક્યાં ક્યાં આવેલી છે તે જાણવાનું સહેલ થઈ પડે, એટલા માટેજ ખાસ ત્રણ ચાર જાણીતી જગાઓનાં સ્થાન નકશાઓમાં આપવામાં આવેલાં છે. ડાહ્યપણ કારણસર છોકરાંઓને ચોપડીમાંના નકશાઓનાં પાનાં ફાડી છૂટાં કરવા દેવાં નહિ, આમ કરવાથી છોકરાંઓનું પોતાને હાથે કરેલું બધું કામ ચોપડીમાંજ જળવાઈ રહેશે.

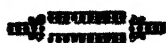
સાંકળીઉં.

અનુક્રમ નંબર.	પાઠ.	પૃષ્ઠ
૧	મુંબઈ શહેર	૧
૨	મુંબઈને “બેટ” શા માટે કહે છે?	૨
૩	માહીમની ખાડી	૪
૪	કોટ, દીવાલ અને દરવાજા	૬
૫	મુંબઈ એક મોટું શહેર કેવી રીતે બન્યું	૮
૬	દિશાઓ કેમ ઓળખવી	૧૦
૭	મુંબઈની વસ્તી, વિસ્તાર અને જુદી જુદી જાતના લોકો	૧૩
૮	મુંબઈની જોડીઓ	૧૮
૯	શહેરમાં દોડતી આગગાડીઓ (બી. બી. ઍન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે)	૨૨
૧૦	શહેરમાં દોડતી આગગાડીઓ (બી. આઇ. પી. રેલ્વે તથા હાઈવે બ્રાંચ)	૨૬
૧૧	સર શ્રીરોજશાહ મહેતા અને હંગીંગ ગાર્ડન્સ	૩૨
૧૨	એંબલો બંદર અને એંબાર્ડ પિયર	૩૯
૧૩	શહેર માટે પાણીની જોડવણ	૪૪
૧૪	મુંબઈની અગાઉની ઘોડાની ટ્રામ ગાડીઓ	૪૮
૧૫	આપણા શહેરની ઇલેક્ટ્રીક ટ્રામ ગાડીઓ	૫૧
૧૬	વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ અને પ્રિન્સ ઑફવર્ટ મ્યુઝિયમ... ..	૫૬
૧૭	હોર્નબી વેલાડ, કોલાબા અને સાયન કોઝવે	૬૨

અનુક્રમ નંબર	પાઠ.	પૃષ્ઠ.
૧૮	કોટમાં આવેલી જાણુવા જોગ મોટી ઇમારતો ...	૬૫
૧૯	હોર્નબીરોડ અને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ ...	૭૧
૨૦	મુંબઇનો વેપાર, ઉદ્યોગ, આયાત અને નિકાસની ચીજો.	૭૬
૨૧	મ્યુનિસિપાલિટી અને તેનો વહીવટ. ...	૮૧
૨૨	શહેરના મ્યુનિસિપાલ વિભાગો ...	૮૫
૨૩	ગવર્નમેન્ટ હાઉસ ...	૯૦
૨૪	મુંબઇની જુદી જુદી કોમોનાં ધર્મસ્થળો .	૯૪
૨૫	મુંબઇની ઉત્તરે આવેલાં પરાંઓ ...	૯૯
૨૬	શહેરની નજીક જેવા લાયક જગાઓ ...	૧૦૪
૨૭	મુંબઇની નજીકમાં આવેલાં હવા ફેર બદલ કરવાનાં મથકો. ...	૧૦૯
૨૮	દરિયા માર્ગે આવતી મુંબઇની નજીકની જગાઓ ...	૧૧૬
૨૯	શહેરના થોડાક રસ્તાઓનાં નામ ...	૧૧૯
૩૦	શહેરમાં આવેલાં જાહેર પુતળાંઓ ...	૧૨૫

આપણું મુંબઈ.

પાઠ ૧ લો.

મુંબઈ શહેર.

ચાલો છોકરા, આજે આપણે આપણા શહેર વીષે થોડીક વાતો કરીએ. તમે લાંબા વખતથી આ શહેરમાં રહેતા હોવાથી એનું નામ તો જાણતા હશે? બોલો, એનું નામ શું? મુંબઈ. હીંક, એ તો તમે બધા જાણો છો. હવે તમારામાંથી કોઈ કહી શકશે કે એનું નામ મુંબઈ કેમ પડ્યું હશે?

એક હોશિયાર છોકરો બોલી ઉઠ્યો, “મુંબાદેવી” ઉપરથી એ શહેરનું નામ મુંબાઈ અથવા મુંબઈ પડ્યું છે.

બીજો છોકરો બોલ્યો, ભૂલેશ્વર આગળ મુંબાદેવીનું મોટું મંદિર છે તે મેં જોયું છે. એ દેવીના નામ ઉપરથી આ શહેરને મુંબઈ કહીએ છીએ.

વારૂ, આપણે દેશી લોકો એને મુંબઈ કહીએ છીએ, પણ આપણા શહેરમાં યુરોપીઅન વગેરે ઘણી જાતના પરદેશી લોકો વસે છે, તે બધા એનું શું નામ કહે છે?

યુરોપીઅનો વગેરે એને “બોમ્બે” કહે છે.

એ શબ્દ પણ મુંબઈનેજ ક'ઈક મળતો આવે છે. પરદેશી લોકો આપણી માફક મુંબઈ શબ્દ સ્પષ્ટ બોલી નહિ શકવાથી, એને “બૉમ્બે” કહેવા લાગ્યા. આપણે પણ કોઈ કોઈ વખત પરદેશી ભાષાના કેટલાક શબ્દો સ્પષ્ટ રીતે બોલી નહિ શકવાથી તેના બુદ્ધિ બોટા ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, જેમ કે અંગ્રેજીમાં નિશાળને “સ્કૂલ” કહે છે. આપણામાંના ઘણા તેને “ધસકોલ” બોલે છે; આપણા શહેરના એક ભાગનું નામ “પ્લેહાઉસ” છે તેને લોકો “પીલાઉસ” આમ બોટા ઉચ્ચારે બોલે છે. તમે યોતે પણ એવા બોટા ઉચ્ચારે બોલાતા કેટલાક શબ્દો જાણતા હશે. ખીજી વખતે એવા થોડાક શબ્દો તમે મને કહેજો.

પાઠ ૨ જો.

મુંબઈને “બેટ” શા માટે કહે છે ?

દિવાળીની છુટ્ટીમાં મનુને તેના બાપા ફરવા લઈ ગયા. ચર્ચગેટના સ્ટેશનની સામે નજર કરતાં મનુ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો, બાપા, આ એવડા મોટા ઉંચા ઘરમાં કોણ રહેતું હશે ?

બાપે હસીને કહ્યું, મનુ, એ ઉંચું મિનારા જેવું કોઈને રહેવાનું ઘર નથી. એ તો રાજાબાઈ કલ્લોક ઢાવર છે. ચાલ, આજે હું તને એ જોવા લઈ જાતું.

ઢાવરને મથાળે પહોંચતાં ઘડીઆળની નીચે ચારે બાજુ અગાશી આવેલી છે, ત્યાં મનુ ઉભો રહી દૂર નજર કરતાં.

બાલ્યો, ઓ હો! પેલો કેવડો મોટો દરિયો દેખાય છે! તેમાં દૂરથી એક વહાણ પણ જતું જણાય છે.

બાપે મનુને કહ્યું, કે આપણા શહેરની આસપાસ બધે ફરતો દરિયો આવેલો છે. આ ટાવર ઉપરથી તને ચારે બાજુનો દરિયો ખુલ્લો દેખાશે નહિ; કારણ કે આપણી અને દરિયાની વચ્ચે કેટલાંક મોટાં મકાનો અને ટેકરીઓ આવેલી છે, પણ જો આપણે બલ્કન (ઍરોપ્લેન)માં બેસી એનાથીએ ઘણા ઉંચે જઈએ, તો આપણને માલમ પડે, કે આપણા શહેરની આજુબાજુ બધે ફરતો દરિયો આવી રહેલો છે; માટે આપણું શહેર ‘મુંબઈ બેટ’ કહેવાય છે. હવે મનુ, બેટ એટલે શું તે તું સમજ્યો હશે. જમીનની બધી બાજુએ ફરતું પાણી હોય, એવા જમીનના ભાગને બેટ કહે છે. આપણે ઘેર જઈશું ત્યારે બેટનો નમુનો કેમ બનાવવો તે હું તને દેખાડીશ.

ઘેર આવી બાપે એક મોટી કથરોટ જેવી થાળી લીધી. પછી ખૂણામાં માટીનો એક ગોળો પડ્યો હતો, તે તેણે લઈ થાળીની વચમાં મૂકી, હાથથી થાબડી, ખૂણા ખાંચાવાળી જમીન જેવો આકાર બનાવ્યો. ત્યાર પછી ત્રણ ચાર લોટા ભરી પાણી લાવી માટીની આસપાસ રેડ્યું, એટલે થાળીમાં માટીની આસપાસ બધે પાણી ફરી વળ્યું; પછી તેણે કાગળની બે ત્રણ હોડીઓ બનાવી, પાણી ઉપર તરતી મૂકી કુંક મારી, એટલે હોડીઓ આગળ ચલાવા માંડી. આવી રીતે હોડીઓને ગોળ ચલાવતાં, જ્યાંથી પહેલાં શરૂ કર્યું હતું ત્યાંજ લાવીને ઉભી રાખી. પછી તેણે મનુને સમજાવ્યું, કે આ માટી

તે જમીનનો ભાગ છે એમ સમજ; આ પાણી તે જમીનની આસપાસનો હરિયો સમજ. જો એ જમીનની આસપાસ ફરવું અને પાણી નહિ હોત, તો આ હોડીઓ જ્યાંથી પહેલાં નીકળી, ત્યાંથી અને ગોળ ફરતી ફરતી, પાણી એજ જગા ઉપર આવત નહિ.

મનુ ખુશી થઈ બોલી ઉઠ્યો, બાપા, બેટ એટલે શું તે હું આજે ખરોખર શીખ્યો. હવે હું તે કદી ભુલીશ નહિ, અને હું કાગળ ઉપર બેટનો નકશો પણ પાડી શકીશ.

પાઠ ૩ જો.

માહીમની ખાડી.

એક દહાડો કાસમ ઘણાં ભપકાદાર કપડાં પહેરી આવ્યો હતો. વર્ગ બેઠા પછી તે ઉભો થઈ બોલ્યો, સાહેબ, આજે અમે માહીમના ઉરસમાં જવાના છીએ, માટે મને અરધા દિવસની રજા આપશો?

મહેતાજી થોડો વખત વિચારમાં પડી બોલ્યા, ભલે કાસમ, તું જજે. પછી વર્ગ તરફ જોઈ બોલ્યા, છોકરાઓ, આજે કાસમે મને ઠીક ચાહ દેવડાવ્યું છે. હું તમારી આગળ માહીમ તથા આપણા શહેરની થોડીક આગલી વાત કરવા માગું છું. કોઈ મને કહેશે કે માહીમ આપણા શહેરના કયા ભાગમાં આવ્યું છે?

એક છોકરો બોલ્યો, સાહેબ, શહેરની છેક ઉત્તરના ભાગમાં માહીમ આવ્યું છે. અમે એક હાડો ખી. ખી. ઍન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેની આગગાડીમાં બેસી ચર્ચગેટથી વાંદરા ગયા હતા, ત્યારે મેં માહીમનું સ્ટેશન જોયું હતું. એ વાંદરાથી એકજ સ્ટેશન આગળ હતું.

મહેતાજીએ પૂછ્યું, માહીમથી ઉપડેલી ગાડી વાંદરા પહોંચી, એટલા અંતરમાં વચ્ચે તારા જોવામાં શું શું આવ્યું?

છોકરો—સાહેબ, માહીમનું સ્ટેશન છોડ્યા પછી થોડી વારમાં દરિયાનું પાણી દેખાયું. જરા આગળ જતાં જમીનનો છેડો આવી ગયો, અને પાણીમાં ખાંધેલા લોખંડના પુલ ઉપર થઇ, ગાડી ખીજ ખાજીની જમીન ઉપર ચાલવા લાગી.

મહેતાજીએ કહ્યું, ખરી વાત છે. માહીમ આગળ જમીનનો છેડો આવે છે. ત્યાં જો દરિયાનું પાણી છે, એને માહીમની ખાડી કહે છે. હવે તમે સમજશો કે મુંબઇ શહેરનો વિસ્તાર માહીમ આગળ પુરો થાય છે.

અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં મુંબઇ આવ્યું તે પહેલાં માહીમ એક બેટ હતો, અને ત્યાં ઘણી વસ્તી હતી. તે બેટ ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓના તાબામાં હતો, તે વેળા માહીમની ખાજીના મુંબઇના નાના નાના ખીજા ટાપુઓ, ઝાઝી વસ્તી વગરના પડતર જગા જેવા હતા. મુસલમાન પાસેથી પોર્ટુગીઝ અથવા પ્રીરંગી લોકોએ એ ટાપુઓ જીતી લીધા હતા, અને ઇંગ્લાંડનો રાજા ચાર્લ્સ ખીજો, પોર્ટુગીઝના રાજાની કુંવરી

સાથે પરણ્યો, ત્યારે પોર્ટુગલના રાજાએ લગ્નની પહેરામણી તરીકે, ખીજી ચીજોની સાથે, મુંબઈના ટાપુઓ પણ આર્સ્ રાજાને ભેટ તરીકે આપ્યા. આવી રીતે આપણું મુંબઈ શહેર અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવ્યું છે.

છોકરાઓ, આજ તો આટલી વાત જાણેલી તમારે માટે પુરતી છે. એ વિષેની વધારે હકીકત હવે પછીના પાઠોથી તમારા જાણવામાં આવશે.

પાઠ ૪ થો.

કોટ, દીવાલ અને દરવાજા.

સોમવારનો દિવસ હતો. વર્ગ બેઠા પછી એ વિષયો પુરા થયા હતા. હવે ભૂગોળના વિષયની વારી હતી. મુંબઈ વિષે મહેતાજી કાંઈ જાણવા લાયક વાતો કરશે, એવી આશાઓમાં છોકરાઓ હોંસથી સાંભળવાને શાંત થઈ બેઠા હતા.

વિષય શરૂ કરતાં મહેતાજી બોલ્યા, છોકરાઓ, મુંબઈ અંગ્રેજોના તાબામાં કેવી રીતે આવ્યું તે તો તમે જાણ્યું; પણ તે વખતના, એટલે લગભગ આજથી ત્રણસો વરસ અગાઉના મુંબઈ. અને આજે આપણે જેવું મુંબઈ જોઈએ છીએ, તેમાં શું શું મોટા ફેરફારો થઈ ગયા છે, એ સમજાવવાનો આજે મારો વિચાર છે.

જુઓ, હું કાળા પાટીયા (બ્લૅક બોર્ડ) ઉપર મુંબઈના સાત છુટા છુટા ટાપુઓ કેવી રીતે આવ્યા હતા, તે નકશો

પાટી ખતાવું છું. એ ખધા ટાપુઓની આસપાસ ખધે હરિયાણું પાણી ફરી વળેલું તમે જુઓ છો.

એક છોકરાએ ઉભા થઈ પૂછ્યું, સાહેબ, આ ટાપુઓની ખંધી ખાજીએ ફરતો હરિયો આવેલો છે, તેનું નામ શું હશે ?

મહેતાજી—એને “અરેમિયન સી” એટલે અરખી સમુદ્ર કહે છે. ખીજા હરિયાઓના પણ જીહાં જીહાં નામો આપવામા આવ્યાં છે, જે તમો ઉપલા વર્ગોમાં જતાં શીખશો.

મુંખઈના ટાપુઓ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યા પછી, તેઓએ આજીખાજીખા દુશ્મનોના હુમલાઓથી ખોતાનો ખચાવ કરવાની જોઈવણ કરવા માંડી. હાલમાં આપણે જેને કોટનો વિભાગ કહીએ છીએ, ત્યાં તેમણે કિલ્લો ખાંધી, તેને ફરતી મોટી હીવાલ ખાંધવા માંડી. કોટમાં હાખલ થવા માટે મોટા હરવાળ રાખ્યા હતા. તેમાંના એક હરવાળે બોરીખંદરના સ્ટેશન આગળ હતો. તેને “બજારગેટ” કહેતા. બજારગેટથી મોટો સીધો રસ્તો છે, તેનું નામ “બજારગેટ સ્ટ્રીટ” પડ્યું છે. એવીજ રીતે ફ્લૉરા ફાઉન્ટન આગળ મોટું દેવળ આવ્યું છે, ત્યાં પણ હરવાળે હતો, તેને ચર્ચગેટ નામ આપ્યું હતું. તે ઉપરથીજ ત્યાંનો એક મોટો રસ્તો, ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ નામે ઓળખાય છે.

એક છોકરો વચમાં બોલી ઉઠ્યો, સાહેબ, અંગ્રેજોના કયા કયા દુશ્મનો હુમલા લાવે તેવા હતા, કે જેને માટે તેઓને કોટ ખાંધવાની જરૂર પડી હતી ?

મહેતાજી—ખડુ સારો સવાલ પૂછ્યો. મુંબઈના ટાપુની નજીકમાં થાણા અને કલ્યાણ જિલ્લા તથા કોંકણ માંત આવેલા છે. એ ભાગો કાંઈ તે વેળા અંગ્રેજોના હાથમાં ન હતા. મરાઠાઓ તથા જાજીરાના સીદી અને આસપાસના દરિયાઈ ચાંચિયાઓ, વારંવાર મુંબઈના ટાપુ ઉપર હુમલા લાવતા. ઘણી વેળા અંગ્રેજોને એમની સાથે જમીન ઉપર તથા દરિયામાં લડાઈઓ થઈ હતી. લાંબે વખતે તે બધાઓ ઉપર અંગ્રેજોએ જીત મેળવી, તેમને તાબે કરી મુંબઈને નિર્ભય કર્યું હતું.

પાઠ ૫ મો.

મુંબઈ એક મોટું શહેર કેવી રીતે બન્યું.

વર્ગ બેઠા પછી એક છોકરાએ મહેતાજીને પૂછ્યું, સાહેબ, ગઈ વખતે તમે કોટની દીવાલ તથા કિલ્લા વિષે વાત કરી હતી, તે કિલ્લો તથા દીવાલ હુમણા અમારા જોવામાં આવતાં નથી.

મહેતાજી બોલ્યા, ખરું છે. હાલમાં કિલ્લો તથા દીવાલ જેવું કાંઈ છેજ નહિ, તો પછી તમારા જોવામાં તે ક્યાંથી આવે? જેમ જેમ મુંબઈની આસપાસના ભાગો અંગ્રેજોના તાબામાં આવતા ગયા, તેમ તેમ દુશ્મનોના હુમલાઓનો ભય મટી ગયો; વળી કોટના ભાગની વસ્તી પણ ખડુ વધી પડવાથી, ધીરે ધીરે કોટની બહાર લોકો ઘરો બાંધી રહેવા લાગ્યા. એવી રીતે થોડાં વર્ષો પહેલાં માંડવી, પાયધોણી, ભૂલેશ્વર, કાલબાદેવી, ગીરગામ,

મુંબઈ એક મોટું શહેર કેવી રીતે અન્યું. ૯

લાયખલા અને તારદેવ વગેરે લાગો, જે ઉજ્જડ પડતર જેવી હાલતમાં હતા, તે લોકોથી વસાવા લાગ્યા. નીચાણવાળા લાગો, જે મોટી ભરતીની વેળાએ પાણીથી ભરાઈ જતા, અને એટની વેળાએ પાછી જમીન સુકી થઈ જતી, તે લાગો પુરી નાખી, ભરતીનાં પાણી ફરી વળતાં અટકાવ્યાં; એટલે એવી જમીન પણ લોકોના વસવાટને માટે લાયક થઈ પડી.

જેમ જેમ શહેરનો વિસ્તાર વધતો ગયો, તેમ તેમ નવાં રહેવાનાં મકાનો બંધાતાં ગયાં. સરકારી ગોદાંઓ તથા ખીજ અનેક મોટી ‘ખીલ્ડીઝ’ બંધવામાં આવી; તેથી કડીયા, સુથાર, હુહાર અને મજૂરો વગેરે મોટી સંખ્યામાં ગુજરાત, કોંકણ તથા ખીજ દેશના દૂરના લાગોમાંથી આવવા લાગ્યા. તેની સાથે વેપાર પણ વધ્યો, એટલે વેપારીઓ, દુકાનદારો અને કારીગરો વગેરેની પણ વસ્તી બહુ વધી પડી. પહેલાં જે હસેક હજારની છુટી છવાઈ વસ્તી કહેવાતી, તે થોડાંક વરસોમાં તો વધીને લગભગ દોઢ બે લાખ જેટલી થઈ પડી. પછી તેમાં પણ ધીરે ધીરે વધારો થતાં, હાલમાં આપણા શહેરની વસ્તી સુમારે હસથી બાર લાખ જેટલી થએલી ગણાય છે.

એક છોકરાએ પૂછ્યું, સાહેબ, એક દિવસ અમે કાપડ વણવાની મીલ જોવા ગયા હતા, ત્યાં તો ઘણાં માણસો કામે લાગેલાં જોયાં હતાં.

મહેતાજીએ કહ્યું, હા, વસ્તી એકદમ વધી પડવાનું મુખ્ય કારણ ૩ અને કાપડની મીલો છે. શહેરમાં આશરે સો જેટલી મોટી મીલો છે, અને તેમાં લગભગ બે લાખથી વધુ માણસો

કામે લાગેલાં છે; તે ઉપરાંત મોટી મોટી ગોઠીઓ, કારખાનાઓ તથા રેલ્વેઓ ઉપર બહુ મોટી સંખ્યામાં માણસો કામે લાગેલાં છે.

શહેરના આસપાસના ભાગોમાંથી કોટમાં કામેકાળે આવવામાં કોટની હીવાલ હરકતરૂપ થઈ પડવાથી, તથા એ હીવાલનું ઝાઝો વખત કામ ન હોવાથી, સરકારે તેને તોડી પડાવી, તથા કિલ્લાનાં બાંધકામો ભંગાવી નાખી, તે જગ્યાઓ ઉપર હવે રહેવાનાં મકાનો બાંધાવેલાં છે, એટલે હવે એ હીવાલ તમારા જોવામાં આવતી નથી.

પાઠ ૬ ફો.

દિશાઓ કેમ ઓળખવી.

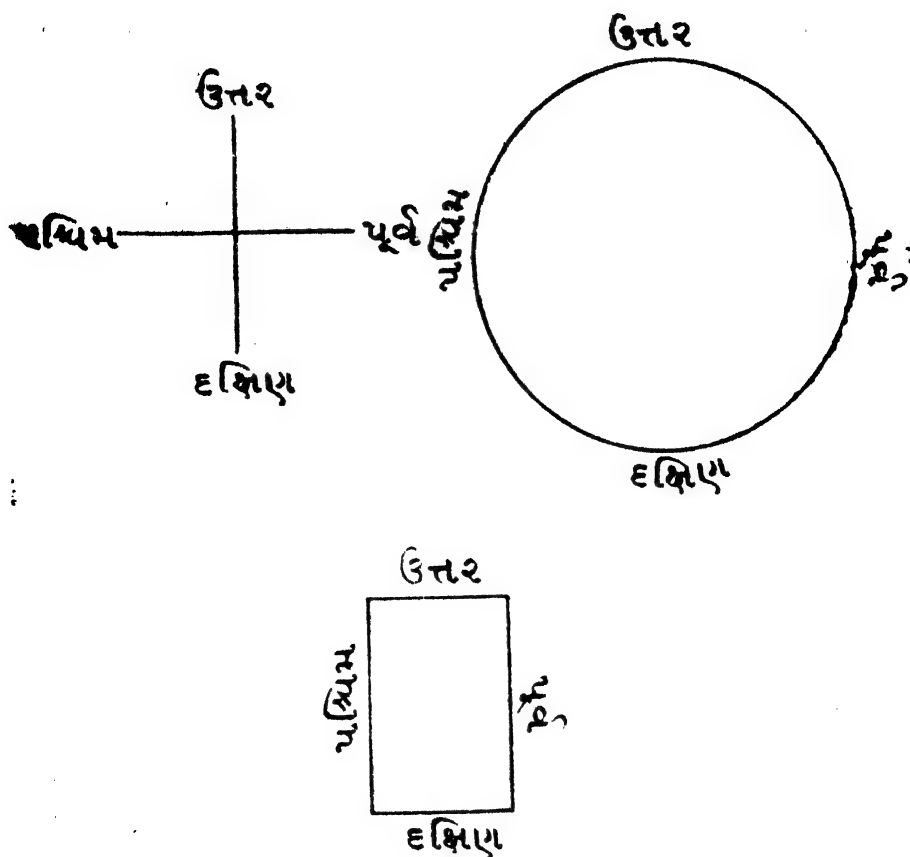
ભૂગોળનો વિષય શરૂ થતાં શિક્ષકે બોટ ઉપર મુંઝવું નો નકશો પાડી છોકરાઓને પૂછ્યું, આ નકશાનો મથાળાનો ભાગ તે કઈ દિશા કહેવાય ?

ઘણા છોકરાઓ મોટે અવાજે સામટા બોટી ઉઠ્યા, સાહેબ, એ તો ઉત્તર દિશા કહેવાય.

શિક્ષકે છોકરાઓ તરફ ફરી ધીરેથી સમજાવીને કહ્યું, કે આવી રીતે સામટા બોલવાથી વર્ગમાં મોટો ઘોંઘાટ થઈ પડે છે, માટે હવે પછી જે પણ સવાલ પૂછવામાં આવે, તેનો એક એક છોકરો જવાબ આપે તો ઠીક. ત્યાર પછી નકશાની નીચેનો જમીનની અણીવાળો ભાગ બતાવી પૂછ્યું, “આ કઈ દિશા કહેવાય ?”

એક છોકરો—સાહેબ, એને તો દક્ષિણ દિશા કહે છે.

શિક્ષક—હીક, નકશાના ઉપલા ભાગને ઉત્તર તથા નીચલા ભાગને દક્ષિણ દિશા કહે છે એ તો તમે જાણ્યું. હવે તમે સઘળા નકશા તરફ જુઓ. તમારા જમણા હાથની બાજુનો ભાગ તે કઈ દિશા કહેવાય ?

બીજો છોકરો—સાહેબ, એને તો પૂર્વ દિશા કહે છે.

ત્રીજો છોકરો—સાહેબ, હવે ફક્ત આ ડાબા હાથ તરફનો નકશાનો જે ભાગ બાકી રહ્યો તે ભાગને પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. જુઓ, હું એ ચાર દિશાનાં નામ એની જગા ઉપર લખું છું, તે વાંચો અને ધ્યાનમાં રાખો. તમારી સ્લેટ પર, નોટ બુકમાં, મૅપ ડ્રોઇંગ બુકમાં અથવા બોર્ડ પર જ્યારે પણ આપણા શહેરનો, દેશનો અથવા કોઈપણ ખંડનો નકશો પાડો, ત્યારે હંમેશાં દિશાઓ કેમ લખવી તે જૂલશે નહિ. હવે એ ઉપરથી તમારા વર્ગની, તમારી નિશાળની, તમારાં ઘરની તથા તમારા ચોરડાની દિશાઓ કેમ ચોળખવી, તે તમને સહેલું થઈ પડશે.

ચોથો છોકરો—હા, સાહેબ, તમે કહો તો હું આપણા વર્ગની દિશાઓ બોલી જાઉં. સાહેબ, હીવાલ ઉપર બોર્ડ ટાંગેલું છે એ બાજુને પૂર્વ દિશા કહે છે, કારણ કે રોજ સવારે સૂર્ય એ બાજુથી ઉગતો જોવામાં આવે છે. એની ખરાબર સામેની હીવાલ તરફને પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

પાંચમો છોકરો—હા, સાહેબ, મને યાદ આવે છે કે એક વેળા મારા બાપાએ કહ્યું હતું કે સવારે જે બાજુએ સૂર્ય ઉગે છે, તે બાજુને પૂર્વ દિશા કહે છે, તથા સાંજના જે બાજુ તરફ સૂર્ય આથમે છે, તેને પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

શિક્ષક—હીક, આટલી વાત તમે જાણો છો એ સાફ છે. હવે બાકીની બે દિશાઓ વિષે કોઈ બીજો છોકરો બોલશે એવી મારી ખાતરી છે.

કોણ બોલવા ઉભો થાય છે એ જોવા વર્ગમાં બધા છોકરા શાંત થઈ ગયા, અને એક બીજા તરફ ટગર ટગર જોવા લાગ્યા,

મુંબઈની વસ્તી, વિસ્તાર અને જુદી જુદી કોમો. ૧૩

એટલામાં એક છોકરો ઉભો થઈ બોલ્યો, સાહેબ, ગુજરાતી બીજી
ચોપડીમાં દિશાઓ વિષેનો પાઠ હતો તેમાં મેં વાંચ્યું હતું, કે
સવારના સૂર્ય ઉગે છે તે દિશા તરફ મોં કરી ઉભા રહીએ, તો
આપણા ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા, અને જમણા હાથ તરફ
દક્ષિણ દિશા આવે છે.

શિક્ષક—અહુ સાર. નકશાની દિશાઓ તથા તમારી
આસપાસની જગાઓની દિશાઓ કેમ ઓળખવી, તે તમે
આજે સારી પેઠે શીખ્યા છો. હવે આવતી વખતે તમે બધા
તમારી નોટબુકમાં, તમારી પાસે મુંબઈનો નકશો છે, તેવો તેના
ઉપરથી દેરી, દિશાઓના નામ લખી લાવી મને દેખાડજે.

પાઠ ૭ મો.

મુંબઈની વસ્તી, વિસ્તાર અને જુદી
જુદી જાતના લોકો.

રવિવારે સાંજના રમણ પોતાનાં મા બાપ અને નાનાં ભાઈ
બહેનો સાથે ચોપાટી દરિયા કિનારે ફરવા ગયો હતો. થોડીક
વાર આમ તેમ લટાર માર્યા પછી થાક લાગવાથી, તેઓ સઘળાં
રેતીમાં પલાંઠી વાળી ગોળ કુંડાળામાં બેસી વાતો કરવા લાગ્યાં.

રમણે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું, બાપા, આ શું લોકોની
મેદની જામી છે? આટલાં બધાં માણસોને હરતાં ફરતાં અને
મેઠેલાં બેઠેને મને તો જાણે દરિયો માણસોથી ઉભરાઈ જતો

હોય એવું લાગે છે. આપણે સુરતમાં રાણીના ઝાગમાં ઘણી વખત ફરવા જતા, ત્યારે ત્યાં તો આટલી બધી ભારે ઠંઠ મારા જોવામાં આવી ન હોતી.

આપે હસીને કહ્યું, બેટા રમણ, સુરત શહેર મોટું છે, પણ તેના પ્રમાણમાં વસ્તી બહુ ઓછી છે; જ્યારે આપણું મુંબઈ શહેર વિસ્તારમાં બહુ મોટું નથી, પણ એની જગાના પ્રમાણમાં તો વસ્તી અતિ મોટી સંખ્યામાં છે. દસ બાર સુરતની વસ્તી એકઠી કરીએ, ત્યારે મુંબઈની વસ્તીનો કંઈક ભાસ થાય છે. આપણા દેશમાં મોટાં મોટાં બીજાં શહેરો તો ઘણાંએ છે, પણ મુંબઈના જેવી ગીચ વસ્તી તો ભાગ્યેજ કોઈ શહેરમાં હશે ! વાડ, બોલ, તને કોઈ મોટાં શહેરોનાં નામની ખબર છે ?

રમણ—હા, બાપા, દિલ્હી, આગ્રા, લાહોર, કરાંચી, કલકત્તા, મદ્રાસ, અલ્લાહાબાદ, લખનૌ, કાનપૂર. પેશાવર. અમરીતસર, બનારસ, પટણા, નાગપોર, પુના. સુરત, ભરૂચ, વડોદરા અને અમદાવાદ વગેરે આપણા દેશમાં મોટાં શહેરો કહેવાય છે.

બાપ ખુશી થઈ રમણની પીઠ ડોકતા બોલ્યા, શાબાશ, રમણ, તું આટલાં બધાં શહેરોનાં નામ ઝપાટાબંધ બોલી ગયો, એ સાંભળી હું ઘણા ખુશી થયો છું. એ બધાં મોટાં શહેરો છે ખરાં; વિસ્તારમાં પણ કેટલાંક મુંબઈથી મોટાં હશે; પણ એમાંના કોઈની પણ વસ્તીની સંખ્યા, મુંબઈની મોટી વસ્તીની ખરાબર તો નજ આવી શકે. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય આખી પૃથ્વીના પાંચે ખંડમાં મોટા પ્રમાણમાં ફેલાયલું છે, તેમાં

મુંબઈની વસ્તી, વિસ્તાર અને જીદી જીદી કેમો. ૧૫

આપણી મગફરી એ છે, કે આખી બ્રિટીશ શહેનશાહતમાં આપણું શહેર ખીજે નંખરે આવે છે.

રમણ—ખાપા, આ તમે શું કહો છો તે હું ખરાખર સમજી શકતો નથી.

ખાપ—હું એમ કહેવા માગું છું, કે બહોળા વિસ્તારવાળા અંગ્રેજી રાજ્યમાં લાંડન શહેર ભારે વસ્તીવાળું અને ભવ્ય શહેર છે, તે પહેલાં નંખરનું ગણાય છે, અને તેથી ખીજા નંખરનું ભારે વસ્તીવાળું ભવ્ય શહેર, તે આપણું મુંબઈ કહેવાય છે.

રમણ—ત્યારે શું, ખાપા, લાંડનની વસ્તી મુંબઈ કરતાં પણ વધારે હશે?

ખાપ—આપણા મુંબઈ શહેરની વસ્તી આશરે બાર લાખની કહેવાય છે, અને લાંડનની વસ્તી સુમારે આઠીસ લાખ ઉપરની કહેવાય છે.

રમણ—ખાપા, મુંબઈમાં બાર લાખ માણસો થોડા વિસ્તારમાં કેવી રીતે રહેતાં હશે?

ખાપ—જ્યારે શહેરની અંદર વસ્તી બહુજ મોટા પ્રમાણમાં વધી પડી અને મોટી સંખ્યામાં લોકો નાની ગીચ જગામાં રહી, અનેક જાતના દુઃખ દરદોષી પીડાવા લાગ્યા, ત્યારે સરકારને શહેરની આબુખાબુના દૂરના પડતર ભાગોને સુધારી, વસવાટ કરવા લાયકના બનાવવા પડ્યા, અને લોકો પણ ખુલાસાથી, ખુલ્લા હવાપાણીવાળા ભાગમાં રહેવાના ફાયદા સમજવા લાગ્યા, તેમ તેમ તેવી દૂરની સુધારેલી જગાઓમાં પોતાનાં ઘરો બંધાવી

રહેવા લાગ્યા. વાંઢરા, સાન્તાક્રુઝ, વીલાપારલા, અંધેરી, બેગેશ્વરી, ગારેગામ, મલાડ, બોરીવલી, કુરલા, ઘાતકોપર, ભાંડુપ અને થાણા એ જગાઓ થોડાંક વરસો અગાઉ લગભગ ઉજ્જડ પડતર જેવી હતી, પણ ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં જ્યારથી મરઢીનો ઉપદ્રવ આ શહેરમાં ફેલાયો, ત્યારથી ઘણા લોકો શહેરની અંદરના ભાગમાંથી નીકળી જઈ, એ નવી જગાઓ ઉપર વસવા લાગ્યા છે. એ બધા ભાગો આપણા શહેરનાં પરાંઓ કહેવાય છે. એ બધાં પરાંઓમાં લોકો રહેતાં ન હોય તો આપણા શહેરમાં લોકોને હાલચાલ કરવાની પણ ભાગ્યેજ જગા રહે, એટલે નાનો વિસ્તાર આપણા શહેરની અંદરના ભાગનો છે.

૨મણ—આપા, તમે આપણું શહેર, આપણું શહેર, એમ વારે વારે બોલો છો, તે કયા ભાગને માટે બોલો છો એ હું સમજી શકતો નથી.

આપ—કોલાબાના છેડાથી ઉપર જતાં માહીમ તથા શીવ આગળ ખાડીનો ભાગ આવે છે. એટલી લાંબાઈવાળી જગા, જે આશરે અગીયાર માઈલ જેટલી છે, તેટલા જમીનના ભાગને મુંબઈ શહેર કહે છે. ઘેર જઈ હું તને મુંબઈનો નકશો દેખાડીશ, તે ઉપરથી તું જોઈ શકશે, કે શહેરની પહોળાઈ બધે એક સરખી નથી. પહોળામા પહોળો ભાગ જે તું જોશે, તે ત્રણથી સાડા ત્રણ માઈલ જેટલી પહોળાઈ વાળો છે. માહીમ અને શીવથી આગળ જે જમીન આવે છે, એ શહેરનો ભાગ નહિ, પણ શહેરની આસપાસનાં પરાંઓનો ભાગ છે. હવે તું સમજ્યો હશે કે આપણા શહેરની જમીન કાંઈ મોટા વિસ્તારની નથી, અને

મુંબઈની વસ્તી, વિસ્તાર અને જુદી જુદી કોમો. ૧૭

તેના પ્રમાણમાં વસ્તી ખડું મોટી છે. આપણું શહેર એક મોટું વેપારનું મથક છે, માટે એની વસ્તી પણ જુદી જુદી જાતના લોકોની છે. અહીં બેઠા બેઠાજ લિજ્જ લિજ્જ જાતના લોકો તારા જોવામાં આવશે.

રમણ—હા, બાપા, આપણા હિંદુઓની તો ઘણી ઘણી નાતોના લોકો જણાય છે, તે ઉપરાંત પારસીઓ તથા મુસલમાનો પણ મોટી સંખ્યામાં જણાય છે.

બાપ—એ ત્રણ જાણીતી જાતો ઉપરાંત, તું સમજીને અચંબો પામશે, કે પૃથ્વી માંહેલી લાગ્યેજ કોઈ જાત આપણા શહેરમાં નહિ દેખાતી હશે. યુરોપખંડની લગલગ બંધી પ્રજાના લોક અહીં વેપાર અર્થે આવે છે. એશિયા ખંડની પ્રજા માંહેલા ચીના, જાપાનીસ, બરમીઝ, તુર્કી, આરબ, અફઘાન, પરશીઅન ઉપરાંત આફ્રિકાના કાળા હાલસીઓ તથા અમેરીકાના અને ઑસ્ટ્રેલિયાના લોકો પણ જોવામાં આવે છે. ચાલો છોકરાં, રાત પડી ગઈ છે માટે હવે ઘેર જઈએ.

ઘેર આવી બાપે રમણને મુંબઈનો નકશો બતાવી દરિયા કિનારે કરેલી વાત પાછી સમજાવી અને કહ્યું કે આવતી કાલે તારી નોટ બુકમાં મુંબઈનો નકશો ચિતરી દેલાબા, માહીમ અને શીવ કયાં કયાં આવેલાં છે તે જગાઓમાં નામ લખી મને દેખાડજે.

પાઠ ૮ મો.

મુંબઈની ગોદીઓ.

એક દહાડો હસન નિશાળેથી ગેરહાજર રહ્યો હતો. બીજે દિવસે મહેતાજીએ તેનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું, સાહેબ, મારા કાકા ગંધ કાલે જંગખારથી આવ્યા તેમને સ્ટીમર ઉપર લેવા અમે બધા ગોદીમાં ગયા હતા.

મહેતાજીએ જોયું, કે આ વાત ઉપરથી વર્ગને ગોદીઓ વિષે વધારે વિગતથી સમજાવ્યું હોય તો ઠીક. એ ઉપરથી તેમણે પહેલાં મુંબઈનો નકશો કાઢી બોર્ડ ઉપર ટાંગ્યો. પછી તેમણે વર્ગ તરફ ફરી કહ્યું, છોકરાઓ, મોટાં મોટાં વહાણો અને સ્ટીમરોને હંકારવાને અને ઉભાં રાખવાને ઉંડાં પાણી જોઈએ. આ પશ્ચિમ તરફનો કિનારો જુઓ. ત્યાં કિનારા આગળ ઘણા ખડકો આવેલા છે અને પાણી આઘે સુધી છાલકાં રહે છે. તમે વરસી, મલખારહીલ આગળનું તોપખાનું, ચોપાટીનો કિનારો તેમજ ચર્ચગેટથી કોલાખાના છેડા સુધીનો કિનારાનો ભાગ જોશો તો માલમ પડશે કે ત્યાંનાં પાણી છાલકાં દેખાશે. ઓટને વખતે તો પાણી કિનારાથી બહુ આઘે જઈ ખડકો ખુલ્લા નજરે પડે છે. એવા છાલકાં પાણીવાળા અને ઠેર ઠેર ખડકોવાળા કિનારા આગળ મોટાં વહાણો આવી શકે નહિ, માટેજ એ બાજુના ભાગમાં ગોદીઓ બાંધવામાં આવી નથી.

હવે આ પૂર્વ બાજુનો કિનારો જુઓ. અહીં પાણી ઘણું ઉંડાં છે. ઓટના વખતમાં પણ પાણી કિનારાથી આઘે જતાં

નથી. વળી અહીંના દરિયાનો ભાગ મુંબઈના ટાપુ અને કોઈક કિનારાની જમીનની વચ્ચે આવેલો હોવાથી પાણી હંમેશાં શાંત રહે છે. ખુલ્લા દરિયામાં તોફાનને વખતે જેવું, જેસમાં મોટાં મોજાંઓ ઉંચે ઉછળી કિનારાને ભાંગી તોડી નુકસાન કરે છે તેવું અહીં થતું નથી, માટેજ એ ભાગ બધી રીતે વહાણો માટે અનુકૂળ અને સલામતીભર્યો હોવાથી અહીં મોટી મોટી ગોદીઓ બાંધેલી છે. વાડ, હસન, તું કાલે કંઈ ગોદીમાં ગયો હતો ?

હસન—સાહેબ, હું એલેક્ઝાન્દ્રા ગોદીમાં ગયો હતો. ત્યાં ગોદીના નંબર ત્રણ વાળા ડકકા આગળ સ્ટીમર આવીને ઉભી હતી.

મહેતાજી—આપણા શહેરમાં એક નહિ પણ ઘણી ગોદીઓ બાંધેલી છે. તે બધી આ તરફ પૂર્વ કિનારા ઉપરજ બાંધેલી છે. ટાઉનહૉલથી જરા છેટે ગવર્નમેંટ હૉકયાર્ડ નામે ગોદી સર્વથી પહેલાં બાંધવામાં આવી હતી. ત્યાં માત્ર સરકારી વહાણોજ આવે છે. બીજી કંપનીના અને વેપારી વહાણોને ત્યાં આવવા દેવામાં આવતાં નથી. મજગામ આગળ પ્રિન્સીસ ગોદી અને તેની દક્ષિણ બાજુએ વિક્ટોરિયા ગોદીઓ આવેલી છે. થોડાં વરસ અગાઉ એ મોટી ગોદીઓ ગણાતી હતી, પણ હમણાં થોડાં વરસ ઉપર એલેક્ઝાન્દ્રા ગોદી બંધાઈ છે તે સર્વથી મોટી છે, અને બીજા દેશોની મોટામાં મોટી સ્ટીમરો સહેલાઈથી તેમાં આવી શકે છે. મુંબઈ વેપારનું મોટું મથક હોવાથી રોજની ઘણી સ્ટીમરો આવે છે અને જાય છે. વેપારીઓનો માલ ભરી રાખવા માટે મોટાં મોટાં ગોડાઉન બાંધેલાં છે. અકેક ગોડાઉનમાં

ભરેલા માલનો જથ્થો જોઈને આપણે તો છકજ થઈ જઈએ.

ભારે વજનની રૂની ગાંસડીઓ કે જેમાંની એકેક ઉપાડવાને માટે પાંચ સાત મજૂરો જોઈએ, એવી ત્રણ ચાર ગાંસડીઓ. એક સામટી, લોખંડની મજબૂત સાંકળો વડે ખાંધી 'કેન' વડે ચઢાવ ઉતાર થતી જોવાની બહુજ મઝા પડે છે.

એલેક્ઝાન્દ્રા ગોદીમાં સ્ટીમરોને અંદર દાખલ થવાના રસ્તા વચ્ચે એક મોટો લોખંડનો પુલ ખાંધ્યો છે, જે ઉપરથી માણસો, ઘોડાગાડી અને મોટરકારો આવજાવ કરે છે; પણ જ્યારે કોઈ સ્ટીમર ગોદીમાં આવતી અથવા જતી હોય છે ત્યારે આખો પુલ ઉચકાઈને એક છેડા ઉપર ઉભો થઈ જાય છે અને તે વેળા જાણે લોખંડનો કોઈ મોટો મિનારો ખાંધ્યો હોય એવો તેનો દેખાવ જણાય છે. ખરેખર! એ પુલને ઉચકાતો અને પાછો ખેંચતો જગા ઉપર નીચો પડી ગોઠવાતો જોવા જેવો છે. એ એક ઇજનેરી કળાનો સુંદર નમુનો છે. કોઈ દિવસ તમે જરૂર ગોદીઓ જોવા જજો. ત્યાં તમને ઘણું ઘણું નવું જોવાનું તથા જાણવાનું મળશે; પણ ગોદીમાં ફરતાં બહુ સંભાળ રાખજો. ઠેર ઠેર માલની ગાંસડીઓ, લોખંડના સળિયા, અનાજની ગુણો વગેરે હુરેક પ્રકારની ચીજો રસ્તા વચ્ચે પડેલી હોય છે, તેથી વગર ધ્યાને ચાલતાં ઠોકર લાગી પડી જવાનો ઘણો સંભવ રહે છે.

વળી સ્ટીમરો ઉપર 'કેનો' વડે માલ ચઢાવ ઉતાર થાય છે, તે વેળા 'કેનો'ની ભારે વજનની જાડી સાંકળો આમથી તેમ

મુલા ખાય છે, અને તે વાગી જવાની ખીક રહે છે. ઘોડાગાડી, મોટરકારો, માલથી ભરેલી મોટર ટ્રીઓ અને બળદના ખટારાઓની ત્યાં આખો દિવસ ભારે ધમાલ થઈ રહે છે. હજારો મજૂરો અને કારકુનો ત્યાં કામે લાગેલા હોય છે. ગોદીના છેડેના ડાકા ઉપર ઉભા રહી ખારાંનો સુંદર દેખાવ જોવાની તમને બહુ ગમત પડશે.

ગોદીઓના કાયદા બહુ સખ્ત છે. કોઈ કોઈ વેળાએ ત્યાં જાતજાતનો માલ બહુ વેરવીખેર પડેલા દેખાય છે; પણ તમારાથી તેને ખીલકુલ અડાય નહિ. એની તપાસ રાખવા માટે ત્યાં પોલીસનો ભારે બંદોબસ્ત રાખવામાં આવે છે.

ચાલો, આજે આપણે ગોદીઓ વિષે આટલી વાત કરી તે પુરતી છે. હવે નકશા તરફ જુઓ. જુદી જુદી ગોદીઓ ક્યાં આવેલી છે તે જગા હું તમને બતાવું છું. આ ગવર્નમેંટ ડોકયાર્ડ છે. આ તરફ સાસુન ડોક આવેલી છે. જુઓ આ એક સરખી લાઇનમાં બેલાઈપિયર, એલેક્ઝાન્દ્રા, વિક્ટોરિયા તથા પ્રિન્સીસ ડોક છે. તમારી પાસે મુંબઈનો નકશો છે તે ઉપરથી તમારી નોટબુકમાં નકશો પાડી, બધી ગોદીઓ જ જ જગાએ આવેલી છે, તે તે જગાએ તેનાં નામ લખી મને કાલે દેખાડજો.

પાઠ ૯ મો.

શહેરમાં દોકતી આગગાડીઓ

(ખી. ખી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે.)

નિશાળનો ઘંટ વાગી ગયો હતો. શિક્ષકે છોકરાઓની હાજરી લઈ લેસન લેવા માંડ્યું હતું, એટલામાં ઝમન હાંફતો હાંફતો આવી ચઢ્યો, અને વર્ગમાં દાખલ થવા માટે શિક્ષકની રજા માગી. એ છોકરો વારંવાર મોઢો આવતો હોવાથી શિક્ષકે જરા કરડા અવાજે પૂછ્યું, 'પાછું આજ તમને આવતાં મોડું કેમ થયું?'

ઝમને નમનતાઈથી જવાબ આપ્યો, સાહેબ, આજે મોડું થવા માટે મારી કસુર નથી. હું અંધેરી રહું છું અને બહુ વહેલો ઘેરથી નીકળ્યો હતો; પણ રસ્તામાં વાઈસરાય સાહેબની સ્પેશિયલ ટ્રેનને પસાર થવા દેવા માટે, અમારી લોકલ ગાડી બાબુની સાઈડીંગ ઉપર ઘણો વખત થાભાવી રાખી હતી. આથી આજે મને મોડું થયું છે માટે માફ કરશો.

શિક્ષકે જોયું કે મોડું થવામાં ઝમનનો પોતાનો વાંક ન હતો, તેથી તેને વર્ગમાં બેસવાની રજા આપી. પછી શિક્ષકે વિચાર્યું કે વર્ગને આપણા શહેરની આગગાડીઓ વિષે જ્ઞાન આપ્યું હોય તો ઠીક, એમ વિચારી ઝુંબડનો નકશો કાઢી બોર્ડ ઉપર ટાંગ્યો. પછી હાથમાં થોડીક લાંબી એક લાકડી (પોઈન્ટર) પકડી બોલ્યા, છોકરાઓ, હું આ લાકડી નકશામાં દેખાડેલી

આગગાડીની લાઇન ઉપર ચલાવું છું. પછી દક્ષિણ તરફ આવેલી એક એકસ જગા ઉપર લાકડી રાખી પૂછ્યું, આ શું હશે?

એક છોકરો—સાહેબ, એ તો ખી. ખી. એન્ડ સી. આઇ રેલ્વેનું છેલ્લું કોલાખાનું સ્ટેશન છે.

મહેતાજી—ઠીક, ખમન, તું રોજ અંધેરીથી આવજાવ કરે છે, માટે તને તો કોલાખાથી અંધેરી સુધીનાં બધાં સ્ટેશનોનાં નામ યાદ હશે. બોલ, જોઉં, કોલાખાથી આ એક સ્ટેશન આગળ આવ્યા. એનું નામ શું?

ખમન—સાહેબ, એ અર્થગેટનું સ્ટેશન છે.

મહેતાજી—કોટના ભાગમાં મોટી મોટી બંકો, ઑપ્રીસો, હાઇકોર્ટ, મ્યુનિસિપાલ ઑપ્રીસ, વડી (જનરલ) પોસ્ટ ઑપ્રીસ, તાર ઑપ્રીસ, અને સેક્રેટરીયટ ખાતું વગેરે આવેલાં હોવાથી મોટી સંખ્યામાં પરાંના તથા શહેરના ખીજા ભાગોના લોકો નોકરી, ધંધા, વેપારવણજ અને કોર્ટ હરખારના કામકાજે કોટમાં આવે છે. સવારની આવતી તેમજ સાંજની જતી બધી લોકલ ટ્રેનો ખીચોખીચ લોકોથી ભરાઇને મુંબઇનાં સ્ટેશનોએ આવજા કરે છે.

અર્થગેટથી આગળ જતાં મરીનલાઇન્સ તથા તેની આગળ ચનીરોડ સ્ટેશન આવ્યાં. ચનીરોડ છોડ્યા પછી ચોપાટીના હરિયાનો સુંદર દેખાવ ખુલ્લો નજરે પડે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં આંટરોડનું મોટું સ્ટેશન આવે છે. એ સ્ટેશન ઉપર હંમેશા લોકની આવજા ભારે રહે છે, કારણ કે એની આસપાસ મોટી

વસ્તીવાળા ભાગો જેવા કે મલખારહીલ, ગાવાળીઆ તળાવ, ગામદેવી, તારદેવ, લેર્મીગ્નરોડ, ફૌરાસરોડ, કન્કનરોડ, બેટાંકી, ગાળપીઠાં, ખેતવાડી, નળખજાર અને લીંડીખજારના લોકને માટે એજ સવડ પડતું સ્ટેશન છે.

પહેલાં જ્યારે દેશાવરોની મેલ અને પેસેન્જર ગાડીઓ કોલાખાથી ઉપડતી હતી, ત્યારે આંટરોડનું સ્ટેશન સૌથી મોટું ગણાતું હતું; પણ હવે તો એ સ્ટેશનથી જરા ઉતરે બામ્બે સેન્ટ્રલ નામનું ભારે ખર્ચ કરી નવું ભપકાદાર સ્ટેશન બાંધ્યું છે, ત્યાંથીજ બધી દેશાવરોની ગાડીઓ ઉપડે છે અને આવે છે, તેથી હવે આંટરોડ સ્ટેશન ઉપરની ધમાલ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે.

બામ્બે સેન્ટ્રલ છોડ્યા પછી મહાલક્ષ્મીનું સ્ટેશન આવે છે. અહીં ઘોડાદોડની સરતનું મોટું મેદાન છે, ત્યાં ઠંડીની રૂઠમાં અહીંથી ત્રણ મહિના સુધીમાં દર શનિવારે ઘોડાની સરત દોડાય છે, તે જેવા હજારો માણસો આવે છે. કોઈ કોઈ સરતના દિવસે મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પણ પધારે છે, અને તે વેળાએ તો લોકોની ખાસ ભારે ગીરદી ત્યાં થાય છે. એજ સ્ટેશનની પાસે રેલ્વે લાઇનની લગોલગ મોટા ધોખીઘાટ છે.

પછી લોઅરપરેલ અને એલ્ડ્રીન્સ્ટન રોડનાં સ્ટેશનો આવે છે. એ ભાગમાં રેલ્વેનાં કારખાનાં અને કાપડ વણવાની મોટી મોટી મીલો આવેલી હોવાથી, રોજ હજારો કામદારોની અહીં આવજાવ થાય છે. અહીંથી આગળ જતાં હાદરનું મોટું સ્ટેશન

આવે છે. એ જંકશન સ્ટેશન કહેવાય છે, કારણ કે જી. આઈ. પી. રેલ્વેનું દાદર સ્ટેશન એની પડોશમાંજ છે. એક લાઇન ઉપરના પેસેન્જરો બીજી લાઇન ઉપર પોતાની મુસાફરી લાંબા વતાં એજ સ્ટેશનો ઉપર ગાડી અદલા બદલી કરે છે. દાદરથી આગળ જતાં માટુંગા અને પછી માહીમ આવે છે. માહીમમાં દર વરસે મોટો ઉરસ ભરાય છે અને હજારો મુસલમાનો એ ટાંકણે ત્યાં આવે છે.

માહીમ એ બી. બી. ઍન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેનું મુંબઈ એટનું છેલ્લું લોકલ સ્ટેશન ગણાય છે, કારણ અહીં શહેરની જમીનનો છેડો આવે છે, અને ખાડી એળંગતાં સાષ્ટિ જલ્દી આવે છે. માહીમ છોડ્યું એટલે હવે આપણે મુંબઈની બહાર ગયા એમ કહેવાય.

માહીમ છોડ્યા પછી વાંદરા, ખાર, સાન્તાક્રુઝ વીલેપારલે, અંધેરી, ગોરેગામ, મલાડ, કાંઠીવલી, બોરીવલી, લાઇંદર, વસાઇ, નાનાસોફાલા અને વીરારનાં સ્ટેશનો આવે છે. આપણા શહેરમાં દરરોજના બપો માટે સેંકડો મણ દૂધ, કુટ, લીલો મેવો અને શાકભાજી વગેરે દૂરનાં પરાંઓમાંથી આવે છે, તેટલા માટે આખા દિવસમાં ઘણી ગાડીઓ બોરીવલી અને વીરાર સુધી રેલ્વે કંપની દોડાવે છે.

એક છોકરાએ પૂછ્યું, સાહેબ, બી. બી. ઍન્ડ સી. આઈ. રેલ્વે કોલાબાથી વીરાર સુધીજ દોડે છે, ત્યારે એનાથી આગળ મુરત, ભરૂચ, વડોદરા અને અમદાવાદ જવું હોય તો કઈ લાઇનપરથી જવાય ?

મહેતાજી—ખી. ખી. ઍન્ડ સી. આઈ. રેલ્વે ઉપરની આગગાડીઓ માત્ર વીરાર સુધી જ દોડે છે એમ નથી; આતો માત્ર આપણે લોકલ ટ્રેનોની જ વાત કરી, પણ એ લાઈન તો ખડુ આગળ લાંબાવેલી છે. તે વલસાડ, ખીલીમોરા, નવસારી, મુરત, ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ અને વીરમગામ સુધી જાય છે. વડોદરાથી એક ખીજી લાઈન ગાધરા અને રતલામ થઈ ઠેઠ દિલ્હી સુધી જાય છે. વાડ, આપણે ખી.ખી. ઍન્ડ સી. આઈ. રેલ્વે એમ બોલીએ છીએ એ તો તેનું 'ડુંકું' નામ છે, પણ આખું નામ શું થાય છે તે કોઈ કહેશે ?

એકાદ પળ થોભી શિક્ષકે કહ્યું, હું તમને સમજાવું. એનું આખું નામ બ્રાન્ચે બરોડા ઍન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલ્વે છે. વારેઘડીએ આખું નામ બોલતાં અને લખતા લખાણ થઈ પડે છે, માટે દરેક શબ્દના પહેલાંજ અક્ષરો વાપરવામાં આવેલા છે. હવે તમે એ વાત યાદ રાખજો.

પાઠ ૧૦ મો.

શહેરમાં દોડતી આગગાડીઓ.

(જી. આઈ. પી. રેલ્વે તથા હાઈવે બ્રાન્ચ.)

ભૂગોળની વારી આવતાં શિક્ષકે વર્ગને કહ્યું, કે ગઈ વખતે આપણે આપણા શહેરની આગગાડીઓ વિષે વાત કરી હતી; પણ તે પુરી થએલી નહિ હોવાથી, હું આજે તે વાત તમારી

આગળ સમજાવવા માગું છું. આજે આપણે જી. આઈ. પી. રેલ્વે, તથા હાઈવે બ્રાંચ અને પોર્ટ ટ્રસ્ટ રેલ્વે વિષે વાત કરીશું.

બેરીઅંદરનું હાલનું ઘણું મોટું અને ભવ્ય સ્ટેશન તો ભાગ્યેજ કોઈના જોવામાં આવ્યું નહિ હોય! આ સ્ટેશનથી શરૂ થતી રેલ્વે લાઇન બહુજ મોટી હોવાથી, તથા એની ગાડીઓ દેશના ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગોમાં ઠેઠ દિલ્લી, કલકત્તા અને મદ્રાસ સુધી દોડતી હોવાથી, એ સ્ટેશન પણ વખત જતાં નાનું પડ્યું; તેથી થોડાંક વરસોની વાત ઉપર એની પડોશમાં જ બીજું નવું મોટું સ્ટેશન બાંધવામાં આવ્યું છે. એને વિક્ટોરિયા ટર્મીનસ કહે છે. એ સ્ટેશનમાં આગગાડીઓ ઉભી રહેવા માટે તેર પ્લેટફોર્મ છે. જુના અને નવા સ્ટેશનની વચ્ચેમાં ગાડીઘોડા તથા મોટરકારોને માટે રસ્તો રાખેલો છે.

રેલ્વેની ઑફીસોવાળા ભાગ ઉપર મોટો ધુમટ છે, અને તેને મથાળે મહારાણી વિક્ટોરિયાનું આવલું ઉભું કરેલું છે. જ્યારે શહેનશાહ પાંચમા જયોર્જ અને શહેનશાહબાનુ મેરી મુંબઈમાં પધાર્યા હતાં ત્યારે, અને હાલના નામદાર પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ પણ પધાર્યા હતા ત્યારે રાત્રિને સમયે જે ભારે ખરચ કરી, એના ઉપર અતિ સુંદર વિજળીની લાઇટ એવી તો કરવામાં આવી હતી કે, તે જોવા માટે આખી મુંબઈની પ્રજા ઉભરાઈ જતી હતી ! આ દેખાવ જેઓએ જોયો છે તેઓ તો તેને કદી પણ ભુલી શકશે નહિ.

જી. આઈ. પી. રેલ્વેની લોકલ ટ્રેનમાં બેસી આપણે જઈએ, તો પહેલું સ્ટેશન મસ્જિદ બંદર આવે છે. માંડવી, દાણાબજાર,

ગોદીઓ આગળના વેપારીઓનાં મોટાં ગોડાઉનો તથા વેપારીઓની મોટી વખારો, એ લત્તામાં આવેલી હોવાથી, અહીં દરેક ગાડીના ટાઇમે લોકની ભારે ગીરફી થઈ રહે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશન લો લેવલ સ્ટેશન આવે છે. પહેલાં એ સ્ટેશન ન હોતું, પણ એનાથી જરા દૂર મજગામનું સ્ટેશન હતું; પણ જ્યારથી રેલ્વેની જુની લાઇન ઉપરથી હાઈવે બાંધવાની ગાડીઓ દોડવા લાગી, ત્યારથી મજગામનું સ્ટેશન કાઢી નાખી, એ નવું સ્ટેશન બાંધ્યું છે.

આ સ્ટેશનથી આગળ જતા ભાયખલાનું મોટું સ્ટેશન આવે છે. એ સ્ટેશને ઉતરી એ ત્રણ મિનિટમાં મુંબઈ શહેરના સૌથી મોટા રાણીના બાગમાં જઈ શકાય છે. ભાયખલાથી ઉપડ્યા પછી ચીંચપોકલી, કરીરોડ અને પરેલનાં સ્ટેશનો આવે છે. એ બધાં સ્ટેશનોની નજીકમાં ઘણી મોટી મોટી મીલો આવેલી છે. એ લત્તા “મીલના વિભાગ” તરીકે જાણીતો છે. પરેલ પછી દાદર આવે છે. આગલા પાઠમાં સમજાવ્યા પ્રમાણે એ “જંકશન સ્ટેશન” કહેવાય છે.

પરેલ અને દાદરની રેલ્વે લાઇન, બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેની લાઇનની એટલી બધી નજીક આવી ગઈ છે કે, કોઈ કોઈ વખતે તો આ બંને લાઇનોની જુદી જુદી ગાડીઓ, એક સરખી લાઇનમાં જોડા જોડ દોડતી હોય એમજ લાગે છે. દાદર પછી માટુંગા આવે છે. પહેલાં પરેલમાં રેલ્વેનું મોટું કારખાનું હતું તેને હાલમાં કાઢી નાખી માટુંગામાં આણેલું છે. પછી શીવનું સ્ટેશન આવે છે. જેમ બી. બી. એન્ડ સી. આઈ.

રેલ્વેનું મુખ્યનું છેલ્લું સ્ટેશન માહીમ, તેમ આ લાઇન ઉપર શીવ મુખ્યનું છેલ્લું સ્ટેશન છે. શીવથી કુરલા જતાં વચમાં ખાડી હતી તે પુરી નાખી સીધો રસ્તો ખનાવ્યો છે, એ તો તમે આગળ શીખી ગયા છો. કુરલા પહોંચ્યા, એટલે સાબિત જીલ્લામાં આવ્યા એમ કહેવાય.

કુરલા પછી ઘાટકોપર આવે છે. મરકીના ઉપદ્રવ પછી અહીં પુબ્કળ લોક આવીને રહ્યા છે, અને હિંદુઓએ પોતાની એક મોટી “કુંભોની” વસાવી છે. ઘાટકોપરથી આગળ જતાં વીખરોલી, ભાંડુપ, મુલુંડ અને થાણા આવે છે. ભાંડુપથી વિહારના પાણીના તળાવ આગળ જવાય છે. વિહારની આજુબાજુનાં જંગલોમાં સારો શિકાર મળી શકે છે, તેથી રજાના દિવસોમાં ઘણા યુરોપીઅનો શિકારને માટે, અને ખીજા શોખીનો ખાણીપીણીની મોજ કરવાને માટે અહીં આવે છે.

થાણા તો અસલથીજ મોટું શહેર ગણાતું, અને અગાઉના વખતમાં ઘણીવાર મરાઠાઓ અને પોર્ટુગીઝો, થાણેથી દરિયા માર્ગે મુખ્ય ઉપર હુમલા લાવતા. પહેલાં દીવાના માણસોને રાખવા માટે કોલાખામાં “મૅડ હાઉસ” હતું, તે હવે થાણે લઈ જવામાં આવ્યું છે. થાણાથી આગળ જતાં કલ્યાણનું મોટું સ્ટેશન આવે છે. ત્યાં આગળ એ રેલ્વેની બે મોટી લાઇનો જુદે જુદે રસ્તે જાય છે. એક લાઇન નાસિક અને ખાનદેશ થઈ, છેક આગ્રા અને દિલ્હી તરફ જાય છે. બીજી લાઇન માથેરાન, ખંડાલા, લાનોલા અને પુના થઈ મદ્રાસ તરફ જાય.

છે. હુસાવલથી એક ત્રીજી મોટી લાઇન નાગપુર થઇ કલકત્તા તરફ જાય છે. અલ્લાહાબાદ, બનારસ, પટણા, લખનૌ અને કાનપોર વગેરે ડોકાણે જવાને માટે જી. આઇ. પી. રેલ્વે માર્ગે જખલપોર થઇને જવું સહેલું પડે છે. એ ઉપરાંત એ રેલ્વેની બીજી નાની નાની શાખા-લાઇનો તો બહુજ છે, કે જે તમે ઉપલા વર્ગોમાં ગયા પછી શીખશો.

બેરીઅંદરના સ્ટેશન ઉપરથી હાઈવેર બ્રાંચની ગાડીઓ ઉપડે છે, તે મસ્જિદ બંદર સુધી તો એજ લાઇન ઉપર દોડે છે, અને ત્યાંથી આગળ જતાં નીચલી લાઇનથી જુદી પડી, સેન્ટ્રલસ્ટ્રીટ હાઇ લેવલ સ્ટેશને આવે છે. એ નવી લાઇન થોડાંજ વરસ થયાં ખોલી છે. અહીં જી. આઇ. પી. રેલ્વેનું વાડીઅંદરનું મોટું માલનું (ગુડસ યાર્ડ) ખાતું છે. અહીં એટલા બધા પાટાઓની લાઇનો છે કે જેની ઉપર થઇ, એ નવી લાઇનની ગાડીઓને પસાર થવાને ઘણું મૂશ્કેલ પડતું; તેથી જેમ નહીં ઓળંગવાને તેની ઉપર લોટાંનો પુલ બાંધવામાં આવે છે, તેમ આ પાટા ઓળંગી પસાર થવાને તેની ઉપર લોટાંનો મોટો પુલ બાંધવામાં આવેલો છે. તે પુલ ઉપર થઇ આ નવી લાઇનની ગાડીઓને દોડાવે છે.

અહીંથી આગળ જતાં ડૉકયાર્ડરોડ, રેરોડ અને કૉટનગ્રીન સ્ટેશનો અનુક્રમે આવે છે. અગાઉ દેશાવરથી આવતો બધો રૂનો જથ્થો કોલાખા ખાતે રાખવામાં આવતો હતો, તેને હવે ત્યાં રાખવાનું બંધ કરી, કૉટનગ્રીન સ્ટેશન આગળ મોટાં મોટાં રૂનાં

ગોડાઉનો ખાંધી તેમાં, અને ખીજી વધારાનો જથ્થો ખુલ્લી જગાઓમાં રાખે છે. અહીં લાખોની સંખ્યામાં રૂની ગાંસડીઓની ઉંચી ઉંચી થર્પીઓ ગોઠવેલી હોય છે તે જોનારને વિસ્મય પમાડે છે! અહીં રૂના વેપારીઓ અને દલાલોની મોટી આવજા રહે છે. એ રૂના વેપારનું વડું મથક હોવાથીજ એનું ક્રાંટનગ્રીન નામ આપેલું છે.

ક્રાંટનગ્રીન સ્ટેશનથી આગળ જતાં શીવરી અને ગોવારીનાં સ્ટેશનો આવે છે. હમણાં દાહર અને માદુંગાની વચ્ચે એક મોટું “પારસી કોલોની” વસેલું છે, ત્યાં જવા માટે આ ગોવારી સ્ટેશન ઘણું અનુકૂળ થઈ પડે છે. ગોવારી સ્ટેશનથી બે લાઇનો જુદી પડી, તેમાંની એક ખી. ખી. ઍન્ડ સી. આઇ. ના માદુંમ સ્ટેશને થઈ વાંદરે જાય છે; અને ખીજી જી. આઇ. પી. ના કુરલાના સ્ટેશને જઈ મુખ્ય લાઇનને મળે છે.

હાઈર પ્રાંચ સાથે પોર્ટટ્રસ્ટ રેલ્વે છે, પણ તે તો માત્ર રૂ અને ખીજી માલ ગોઠીઓમાજ લાવ લઈજા કરવાનું કામ કરે છે.

પહેલાં હું તમને ખી. ખી. ઍન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેનું આખું નામ જણાવી ગયો છું. હવે તમને જી. આઇ. પી. રેલ્વેનું આખું નામ જાણવાની ઇચ્છા થતી હશેજ. એનું આખું નામ ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનીન્સુલા રેલ્વે કહેવાય છે. ઇન્ડિયન પેનીન્સુલા કહેવાનું કારણ તમે અત્યારે સમજી શકશો નહિ, એ તો તમે ઉપલા વર્ગોમાં જશો ત્યારે સહેલથી સમજી શકશો.

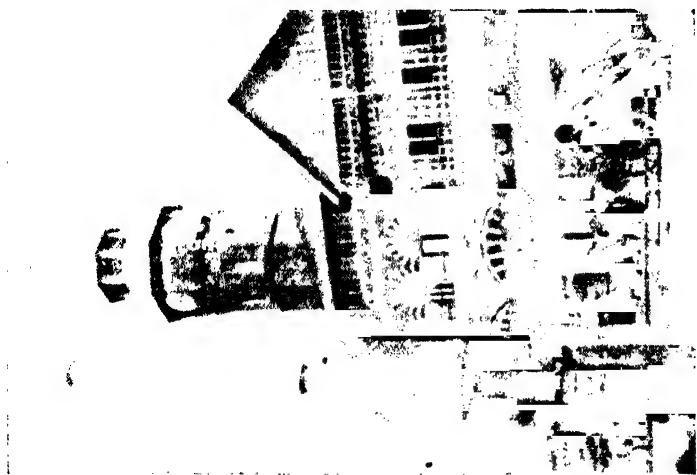
જુઓ, હું બોર્ડ ઉપર મુંઝવું નકશો દાઢી તેની અંદર રેલ્વે લાઇનો પાડી, દરેક સ્ટેશનની જગા બતાવું છું. એવો નકશો તમે સૌ તમારી નોટ બુકમાં પાડી, ભૂગોળની હવે પછી વારી આવે તે દિવસે લાવી મને દેખાડજો.

પાઠ ૧૧ મો.

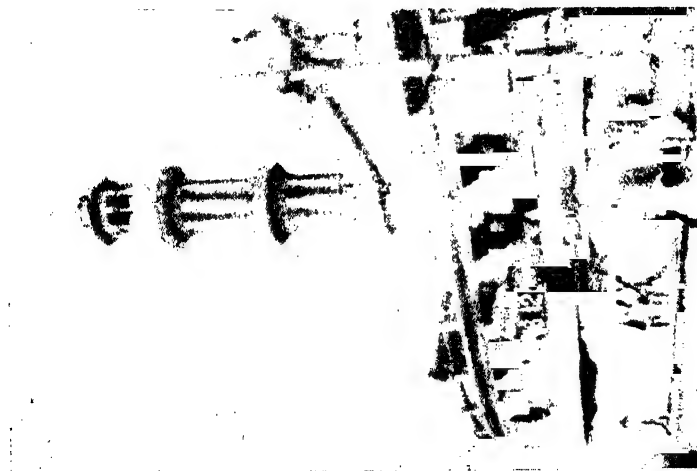
સર ફીરોજશાહ મહેતા અને હુંગીંગ ગાર્ડન્સ.

મુંઝવુંની એક મોટી જાણીતી શાળાના શિક્ષકો, દર શનિવારે જુદા જુદા વર્ગોને પોતાની દેખરેખ નીચે, છોકરાઓના સામાન્ય જ્ઞાનમાં વધારો થાય એવી અવલોકન કરવા લાયક જગાઓમાં લઈ જઈ, તે સંબંધીનું જ્ઞાન આપે છે.

એક શનિવારે સવારમાં વહેલા, તે શાળાના ત્રણેક શિક્ષકો પોતાની સાથે ત્રીસ ચાળીસ છોકરાઓ લઈ, મલબાર હીલ ઉપર આવેલા સર ફીરોજશાહ મહેતા અને હુંગીંગ ગાર્ડન્સમાં આવી પહોંચ્યા હતા. અહીં શિક્ષકોની સાથે આ છોકરાઓનું બાળસૈન્ય આખા બગીચાનું અવલોકન કરતું કરતું, છેવટ એક જગાએ લીલું, સુવાળું, નાનું નાનું ઘાસ ઉગેલું હતું, તે જગા ઉપર આવી, શિક્ષકોને વચમાં રાખી બધા છોકરાઓ ફરતા ગોળ કુંડાળામાં બેસી ગયા. શિક્ષકોમાંના એકે કહ્યું, વહાલા છોકરાઓ, આપણે ચનીરોડથી ચોપાટીને રસ્તે, બાણનાથના

કુશ્ક માટે.

જુમા ગસલ.

प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युजियम.

राजिन हॉल.

દહેરા આગળના ચઢાણવાળા ભાગ ઉપર ચઢી, આટલે ઉંચે આવ્યા છીએ, અને ખગીયામાં ફર્યા છીએ, એટલે જરા થાકી ગયા છીએ, માટે થોડો વખત અહીં બેસી વાતો કરીએ. જે જગા ઉપર આપણે બેઠા છીએ, તેનું નામ હૂંગીંગ ગાર્ડન્સ છે, તે તો તમે જાણો છો; પણ એ નામ શા ઉપરથી પડેલું છે તે હું તમને કહું છું.

આપણા શહેરને ખડુ મોટા જથ્થામાં તાનસા, વિહાર, તુલસી અને પવધના તળાવોનું પાણી મળે છે. એ પાણી ઘણું આધેથી, અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો ખુલ્લી ઉઘાડી જગાઓ પર થઈને આવે છે, એટલે તે ગંદું થઈ જવાના ઘણા સંભવ રહે છે. એ પાણીને ગાળી ચોકખું કરવા માટે અહીં ‘રેઝરવૉયર’ બનાવ્યો છે. હમણા આપણે બેઠા છીએ, તે જગા નીચે એક મોટું પાણીથી ભરેલું તળાવ છે. તેમાં સઘળું પાણી ગળાઈ ચોખ્ખું થાય છે, અને પછી તે પાણીને મોટા નળો વાટે, ચત્રોની મદદથી આખા શહેરને પુરું પાડવામાં આવે છે. બાગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તમે આ જાળીયાં જેવું ખાંધકામ જુઓ છો, ત્યાં આગળ જઈ આપણે અંદર જોઈશું તો, અંદર ખડું પાણી દેખાશે. આપણા ઘરમાં હંમેશાં ચોકખી હવાને આવજા કરવા માટે ખારીઓ રાખીએ છીએ, તેમ આ નીચેના તળાવનાં પાણીને માટે, ચોકખી હવાની આવજા થવા માટે આ ખારીઓ બનાવેલી છે. ખીજે એક ‘રેઝરવૉયર’ મજગામમાં ભંડારવાડા હીલ ઉપર છે. રસ્તાની કિનારી આગળ એક અગાશી ખાંધેલી છે, ત્યાં આપણે જઈશું, ત્યારે ત્યાંથી તે જોવામાં આવશે.

પહેલાં આ એક નાનો ખાગ હતો, તેમાં તેની બાબુની જગા સાથે મેળવી લઈને એક મોટો સુંદર ખાગ બનાવી, એને સર ફીરોજશાહ મહેતા ગાર્ડન્સ નામ આપેલું છે. આખા દિવસના કામકાજથી થાકેલા સેંકડો માણસો, સાંજને ટાણે આ ખાગમાં આવી આસાએસ લેવા બેસે છે. અહીં મળતી ચોકખી હવા અને સૃષ્ટિ ઉપરના સુંદર દેખાવો જોઈ, તેઓ પોતાનું મનરંજન કરે છે. વળી નાનાં બાળકોના આનંદ, રમત ગમત અને કસરત માટે જુઓ પેલી તરફ કેવી સારી ગોઠવણ રાખેલી છે!

આ બાગનું નામ સર ફીરોજશાહ મહેતા ગાર્ડન્સ શા ઉપરથી રાખ્યું છે, એ તમારે જાણવું જોઈએ. સર ફીરોજશાહ મહેતા આપણા શહેરના એક વખતના મોટા પ્રખ્યાત વિદ્વાન શહેરી હતા. તેમણે પોતાની જીંદગીનો મોટો ભાગ શહેર અને સમાજની ભારે ભારે સેવાઓ બજાવવામાં કાઢ્યો હતો; તેમજ રાજદારી બાબતોનો ઉંડો અભ્યાસ કરી, મોટા રાજદારી જાહેર પુરૂષ તરીકે પ્રજામાં અને સરકાર દરબારમાં તેઓએ ઘણું માન મેળવેલું છે. આવા એક મહાન પુરૂષની પ્રજા વચ્ચે હંમેશાની યાદગારી જળવાઈ રહે, તેટલા માટે આ રણિયામણા ખાગ સાથે તેમનું નામ જોડેલું છે. વળી એમનું એક મોટું આવલું ફોટમાં મ્યુનિસિપલ ઓફીસ આગળના ભાગમાં, જાહેર પ્રજાના ખર્ચથી ઉભું કરેલું છે, તે તમે જોયું હશે.

પછી સૌએ ખાગમાં આમ તેમ ફરતાં ફરતાં પશ્ચિમ તરફ બહોળો દરિયો જોયો. શિક્ષકે કહ્યું, કે કચ્છ, કાઠિયાવાડનાં બંદરો,

ફરાંચી અને વિલાયત તરફ જતી આવતી સ્ટીમરો અહીંથી દેખાય છે. આ દરિયાને અરબી સમુદ્ર કહે છે. એ દરિયો આપણા શહેરની આસપાસ બધે ફરતો આવેલો છે. આટલું કહી તેઓ પાછા ફરી, ગાડીઘોડાના રસ્તાની કિનારી આગળની અગાશી ઉપર ગયા. અહીંથી જોતાં શહેરના મોટા ભાગનો જે સુંદર દેખાવ છોકરાઓની નજરે પડ્યો, તે જોઈ બધા ઘણોજ આનંદ પામ્યા.

શિક્ષક બધા છોકરાઓની વચમાં ઉભા રહી, પોતાનો હાથ લાંબાવી આંગળી વડે બતાવતાં બોલ્યા, છોકરાઓ, કોલાબાના છેડાથી અહીં સુધીનો દરિયાનો ભાગ જુઓ. તે કેવો બધેથી ગોળફરતો દેખાય છે! એ પાણીના ભાગને બેંકબેંક કહે છે. “બે” એટલે ઉપસાગર. જે દરિયાના પાણી પહોળા આકારમાં થઈને જમીનની અંદરના જેટલા ભાગમાં ધૂસી ગયાં હોય, તેટલા પાણીના ભાગને ઉપસાગર કહે છે. હિંદુસ્તાનના નકશામાં તમે જોશો, તો બંગાળાનો મોટો ઉપસાગર તમને દેખાશે. તમે દરિયામાં કિનારે મોટી પાળ જેવું બાંધેલું જુઓ છો, તે તો શહેરની વસ્તી વધી પડવાથી જગાની તંગાસને લીધે, થોડોક દરિયો પુરી નાખી નવી વધારાની જમીન બનાવવા સારૂ બાંધેલી છે. પહેલાં પાણીમાં સીમેન્ટ અને પથ્થરોથી પહોળી પાળ બાંધી, સંચાઓ વડે દરિયાના તળીયાનાં કાઢવ રેતી બહાર કાઢી, તે વડે એ વધારેલા ભાગો પુરી નાખી, તે ઉપર માટી તથા પથ્થરોની પુરણી કરી, લોકોના વસવાટ લાયક નવી જમીન બનાવશે. જુઓ, કેટલીક વધારાની નવી જમીન તો તંચાર થઈ

ગઈ છે. હવે કોલાબા તરફ દેખાતો થોડાજ ભાગ પુરવાનો બાકી રહ્યો છે, તે પણ પુરી દેશે. પેલી ઠૂર હીવાદાંડી દેખાય છે. એ પ્રૉન્સ લાઈટ હાઉસ છે. પછી આગળ આવતાં અફઘાન ચર્ચ (દેવળ) નો મિનારો દેખાયો. કાબુલની મોટી લડાઈમાં માર્યા ગએલાઓની યાદમાં એ દેવળ બાંધ્યું છે. દ્રૂમવે કંપનીની 'બસ' અહીં સુધી દોડે છે. પેલું 'કોલાબાનું' સ્ટેશન છે, પણ હવે "બોમ્બે સેન્ટ્રલ" નામનું નવું સ્ટેશન થયા પછી ચર્ચગેટ સુધીજ બધી લોકલ ગાડીઓ દોડે છે, એટલે એ સ્ટેશન હમણાં તો બંધ પડેલું છે.

પેલો તાજમહાલ હોટેલનો ધુમટ જીઓ. એ મુંબઈનું સૌથી મોટું ભપકાદાર હોટેલ છે. આગામાં શાહજહાં પાદશાહે બંધાવેલો તાજમહાલ, દુનિયામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને ભપકાદાર મકાન છે, તે ઉપરથી એ હોટેલની સહરાગત કરતું નામ તાજમહાલ આપેલું જણાય છે. એ અપોલો બંદર ઉપર આવ્યું છે. પછી આગળ ચાલતાં શિક્ષકે પૂછ્યું, તમને પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝીયમનો ધુમટ દેખાય છે કે? એ વિષે બીજીવાર હું તમને લખાણથી સમજાવીશ; પણ જીઓ, પેલું આવલનું મેદાન, અને ત્યાં આગળ બ્રૉડવેડ આવ્યું છે. રાજાબાઈ ટાવર અહીંથી કેવો બધાં મકાનો કરતાં ઉંચો દેખાય છે! બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેની ઑફીસ કેવી ભપકાદાર લાગે છે! જરા એની ડાબી તરફ જીઓ. મ્યુનિસિપલ ઑફીસ અને બોરીબંદર સ્ટેશનના મોટા મોટા ધુમટ પાસે પાસે દેખાય છે. કાફર્ડ મારકેટના ઘડિયાળનો મિનારો જીઓ.

પછી નજીક નજર કરતાં કિવન્સરોડ ઉપર આવેલી બેરામજી જીજ્ઞાસુ સ્કૂલનું, રોનકદાર મકાન દેખાય છે. ચર્ચીરોડ સ્ટેશનની પાછળના ખાગનાં મોટાં મોટાં ઝાડોને લીધે સ્ટેશન ખુલ્લું દેખાતું નથી. એજ ખાગની પડોશમાં ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ પ્રેસ નામનું મોટું છાપખાનું આવેલું છે.

હવે ચોપાટીનો કિનારો જુઓ. કિનારા ઉપર થોડાંક માછીમારોનાં ઝુપડાં અને પાણીમાં તરતાં હોડકાંઓ કેવાં લાગે છે! અહીં મોટી વીલસન કૉલેજ આવી છે. આપણે ઉભા છીએ તેની નીચે નજર કરો. ચોપાટીનું ઍડસ્ટૅડ અને નવી મારકેટ દેખાય છે. તેની ખાજીમાં, આપણે ઉપર ચઢી આવ્યા તે રસ્તો કેવો ચઢાણવાળો અને વાંકોચુંકો દેખાય છે! ખાજીનાથના કહેરાનો ધુમટ, અને તે ઉપર સોના જેવો ચળકતો કળશ તમે જુઓ છો.

દૂરનાં ગીચ ઘરોનાં છાપરાંઓની વચ્ચે વચ્ચે મીલોની ચીમનીઓનો ઝુમખો દેખાડી કહ્યું, જુઓ, આ બધો “મીલ વિસ્તાર” છે. પેલી ભાંડારવાડા હીલ એની ઉપરનાં થોડાંક તાડનાં ઝાડો ઉપરથી ખુલ્લી જણાય છે.

ચાલો, છોકરાઓ, હવે પાછા ફરવાનો વખત થયો છે. રસ્તે ચાલતાં એકાદ બે વધુ વાત હું તમને સમજાવીશ. આપણે હવે આ મોટેજ રસ્તે નીચે ઉતરી, ગોવાળીઆ તળાવ આગળથી દ્રામમાં બેસી ઘેર જઈશું.

રસ્તા ઉપર આવતાં શિક્ષકે કહ્યું, આ રસ્તે હજી ઉપર

જતાં મલખાર હીલનો છેડો આવે છે. ત્યાં ગવર્નમેન્ટ હાઉસ આવેલું છે. અગાઉના વખતના મુંઝવણના ગવર્નર સાહેબો પરેલમાં રહેતા હતા; પણ પછીથી અહીં નવું ગવર્નમેન્ટ હાઉસ બાંધ્યું છે તેમાં રહે છે. પરેલનાં જુના ગવર્નમેન્ટ હાઉસને હાલમાં સરકારી “લેબોરેટરી” તરીકે વપરાશમાં લે છે. અહીં અનેક જાતનાં ઘરઘો સારાં કરવાની રસી ખનાવે છે.

જરા આગળ ચાલતાં કુંપ કંપનીની ઢવાની દુકાન આગળ પાંચ રસ્તાઓ જુદી જુદી તરફ જતા દેખાયા. એક રસ્તો સામે ઘણા ચઢાણવાળો હતો તે ખતાવી કહ્યું, આ ખંખાલા હીલ ઉપર જવાનો રસ્તો છે. એ રસ્તા ઉપર મોટા મોટા પૈસાદાર લોકોના ઘણા વાડી ખંગલા આવ્યા છે. ચોપાટી, મલખાર હીલ, ખંખાલા હીલ, નેપિયન સી રોડ અને વોર્ડન રોડ, એ ભાગો ઉપર શહેરના શ્રીમંત લોકોના રહેવાનાં મકાનો આવ્યાં છે. આગલા વખતમાં એ બધી જગાઓ ઉજ્જડ પડતર હાલતમાંજ હતી. હમણાં તો એ શહેરના મોટા ભાગના ભાગો કહેવાય છે.

જુઓ, આ નવો હુયુઝરોડ મલખાર હીલના નીચલા ભાગને કાપી કાઢી, સરખો ખનાવી, કર્યો છે. કુંપ કંપનીથી ઢોલાણવાળા રસ્તા ઉપર ચાલવાનું છોકરાઓને ગમત ભર્યું લાગ્યું; પણ મોટરકારોની ભારે દોડાદોડી વચ્ચે, કંઈ છોકરો અડફ્ટમાં આવી ન જાય, એ માટે શિક્ષકોને ખડુ સાવચેતી રાખવી પડી.

દ્રમ લાઈન આગળ આવી પહોંચતાં ગોવાળીઆ તળાવવાળું મેદાન દેખાડી છોકરાઓને સમજાવ્યું, કે જુઓ, આ મેદાનનો

જેટલો ભાગ દેખાય છે, તેટલો ભાગ પહેલાં ઉંડું તળાવ હતું. મ્યુનિસિપાલિટિએ તેને પુરાવી નાખી, એ ઉપર અનેલી જંગા આસપાસના લતાઓમાં રહેતા લોકને ફરવા હરવા તથા રમત ગમત માટે ખુલ્લા મેદાન તરીકે રાખેલી છે. એની ખાબુમાં હિંદુઓનું શ્રી લક્ષ્મિ નારાયણનું મોટું દહેરું છે. ત્યાં દર વર્સે મોટી યાત્રાનો ઘણા દિવસ સુધી મેળો ભરાય છે, તથા આતશબાજ ફેડવામાં આવે છે.

પછી શિક્ષકો અને ખધા છોકરાઓ ત્યાંથી ટ્રામ ગાડીમાં બેસી પોતપોતાને ઘેર ગયા.

પા ૪ ૧૨ મો.

ઑપોલો ખંદર અને ઑલાર્ડ પિયર.

નવસારીથી જમશેદ પોતાના સગાને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે મુંઝઝ આવ્યો હતો. એક શુક્રવારની સવારમાં, તે પોતાના મામા સાથે ફરતો ફરતો ઑપોલો ખંદર ઉપર આવ્યો, એટલામાં તોપના ધડાકા થતા સંભળાયા; તેથી તેણે મામાને પૂછ્યું, મામા આજે તોપ શા માટે ફેડતા હશે?

મામાએ કહ્યું, દર શુક્રવારે પી. ઍન્ડ ઓ. કંપનીની સ્ટીમરો વિલાયતનો મેલ તથા પેસેન્જર લઈ આવે છે. આજે મેલ સ્ટીમર આવી છે, તેમાં વડોદરા રાજ્યના આપણા

ગાયકવાડ મહારાજા આવ્યા છે; તેમના માનમાં અત્યારે એ તોપ ફેડવામાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે અંગ્રેજી રાજ્ય કુટુંબના કોઈ કુંવર, લાઈસરૉય, ગવર્નર તથા દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ અહીં આવે છે, ત્યારે ત્યારે તેમના માનને છાજતી, વધતી ઓછી તોપો ફેડવામાં આવે છે.

જમશેદ કહ્યું, આપણે અહીં થોડો વખત થોભીએ, અને જોઈએ કે વિલાયતથી આજે ખીજા કોણ કોણ આવેલા છે.

મામાએ કહ્યું, બધા પેસેન્જરોને અહીં ઉતારવામાં આવતા નથી; પણ અહીંથી જરા દૂર બેલાડ પિયર નામે જગા છે, ત્યાં તેઓને ઉતારવામાં આવે છે. એ જગા પણ બહુ જોવા લાયક છે. બધી વિલાયતની મેલ સ્ટીમરો ત્યાંથીજ દર શનિવારે ઉપડે છે. સ્ટીમરોમાં જતા આવતા પેસેન્જરો માટે ત્યાં બહુ સારી ગોઠવણ રાખી છે. જતા તથા આવતા મેલને દિવસે, રેલ્વે ગાડી ત્યાં સ્ટીમરની લગોલગ આવી ઉભી રહે છે. વિલાયતથી આવેલા માણસો, જેઓને મુંઝવું હોય, અને આગ્રા, દિલ્હી, પેશાવર, સીમલા, અને કલકત્તા વગેરે સ્થળે જવું હોય, તો ત્યાંજ તેઓને રેલ્વેની ટીકીટ મળે છે; તેથી સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરી, ત્યાં પાસેજ ઉભેલી રેલ્વે ગાડીમાં પાતાનો સરસામાન મૂકાવી તેઓ બેસી જાય છે. આવી સગવડ પડતી ગોઠવણથી તેમને વખત, મહેનત અને પૈસાનો ઘણો ખચાવ થાય છે.

દર શનિવારે સ્ટીમર ઉપડતી વખતે, વિલાયત જતા લોકોના સગાં વહાલાંઓ, મિત્રો અને ઓળખીતાઓ, તેમને વળાવવા

અને સફળ સફર ઇચ્છવા, હાથમાં કુલોના ગજરાઓ અને હારો લઈ, સેંકડોની સંખ્યામાં ત્યાં ભેગા મળે છે, એ દેખાવ ઘણા રમણીય લાગે છે.

મામાનું બોલવું જમશેદ તો ધ્યાનથી સાંભળીજ રહ્યો હતો, કારણ કે એવી એવી વાતો જાણવામાં તેને ઘણી મઝા પડતી. કિનારાના છેક નાકા ઉપર પથરથી બાંધેલી મોટી ઇમારત બેઠ તેણે પૂછ્યું, મામા, આ મોટું મહેલ જેવું કોનું ઘર છે?

મામાએ હસીને કહ્યું, એ કોઈને રહેવાનું ઘર નથી. એને તો ગેટ વે આફ ઇન્ડિયા કહે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલમાં, આપણા ઉપર રાજ્ય કરતા નામદાર શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમા તથા શહેનશાહબાનુ મેરી દિલ્હી દરબાર ભરવા હિંદુસ્તાનમાં પધાર્યા હતાં. એ અરસામાં, તેઓ જ્યારે પહેલ વહેલાં મુંબઈને કિનારે ઉતરવાનાં હતાં, ત્યારે આ શહેરના લોકો, તેમના દરજ્જાને છાજતું માન આપવા માટે, અહીં એક ભપકાદાર દરબાર ભર્યો હતો. ત્યાર પછી એમની યાદગારી કાયમ રાખવા માટે, આ ઠેકાણે મોટા દરવાજાના આકારની રોનકદાર ઇમારત બાંધાવેલી છે. એ ગેટ વે આફ ઇન્ડિયાને નામે ઓળખાય છે.

ત્યાર પછી જમશેદે દરિયા તરફ નજર કરી કહ્યું, મામા, જુઓને અહીંથી કેટલી બધી નાની મોટી સ્ટીમરો, સદવાળાં વહાણો અને હોડીઓ દરિયામાં ફેખાય છે!

મામાએ કહ્યું, મુંબઈ શહેર આપણા દેશનું સૌથી મોટું બંદર છે. અહીં, દુનિયાના બધા દેશોની સ્ટીમરો માલ લાવ

લઈ જા કરે છે. અહીં જેટલી સ્ટીમરો તારા જોવામાં આવે છે, એના કરતાં ઘણી વધારે સ્ટીમરો, તું ગોહીઓમાં ફરે તો તારા જોવામાં આવે. હમણા પણ સેંકડો સ્ટીમરો ગોહીઓની દીવાલો આગળ ઉભી રહી માલ ચઢાવ ઉતાર કરતી હશે. જે સ્ટીમરોને માલ ખાલી કરી ઝાઝા દહાડા મુંબઈમાં થોભાવવાની હોય છે, તે સ્ટીમરોને રોજનું ગોહીનું મોટું ભાડું ખચાવવા, ખહારનાં પાણીમાં લઈ જઈ થોભાવી રાખે છે.

ત્યારપછી જમશેદે લાંબે નજર કરી પૂછ્યું, આ સામે પહાડો દેખાય છે તે કયા હશે!

મામાએ કહ્યું, મુંબઈ શહેર એક ટાપુ છે અને તે દેશના કિનારાથી છુટો છે. સામે, દેશના પશ્ચિમ કિનારાની જમીન આવેલી છે. તું હિંદુસ્તાનનો નકશો જોશે તો જાણશે, કે પશ્ચિમ કિનારાની બહુ નજીક, ઉત્તર દક્ષિણ લાંબાઈએ મોટા પહાડો આવેલા છે, તેને પશ્ચિમ ઘાટ કહે છે. આ સામે એજ પહાડોની થોડીક ટેકરીઓ દેખાય છે. જો, પેલી ટેકરી ઉપર ઉરન ગામ આવેલું છે, ત્યાં પહેલાં ગામઠી દારૂ ખનાવવાની ઘણી ભઠ્ઠીઓ હતી. એની સામેનો પહાડ દેખાય છે તેને ધારાપુરી કહે છે. એ પહાડ ઉપર સેંકડો વરસ અગાઉના, નક્કર પથ્થરોમાંથી કોતરી કાઢેલી ગુફાઓ બહુ જોવા લાયક છે. અગાઉના વખતમાં એ પહાડ ઉપર પથ્થરનો કોતરેલો એક મોટો હાથી દેખાતો હતો, તે ઉપરથી તે વખતના પાર્દુગીઝ લોકો એને એલીફન્ટાનો પહાડ કહેતા.

પછી મામાએ નજીકના પાણીમાં દેખાતા નાના બેટા હોળ આયલૅડ અને બુચર્સ આયલૅડ દેખાડી કહ્યું, આપણાં ખારાંને દુશ્મનોથી બચાવ કરવા માટે એના ઉપર મોટું તોપખાનું રાખ્યું છે. ત્યાંથી થોડે દૂર એક હીવાદાંડી દેખાડી કહ્યું, દરિયામાં કેટલીક જગોએ ખડકો પાણીમાં ઢંકાએલા હોય છે, તે ઉપર થઈ અજાણથી વહાણોને ઢંકાવી જવામાં, તે વહાણો ખડકો સાથે અથડાઈ પડી ભાંગી જવાના સંભવ હોય છે. એવા ખડકોથી બચવાને, વહાણવાળાઓને ચેતવવા માટે, ખડકો ઉપર ઉંચું મિનારા જેવું બાંધી, તે ઉપર રાત્રે બતી મૂકે છે. એવી એક મોટી હીવાદાંડી કોલાખાના છેડેથી દોઢેક માઈલને છેટે બાંધેલી છે, તેને આપણે અહીંથી જોઈ શકતા નથી, પણ જ્યારે આપણે ચોપાટી અથવા ઔકબેના દરિયે ફરવા જઈશું, ત્યારે ત્યાંથી બરાબર જોઈ શકીશું.

તડકો સીધો માથા ઉપર પડવાથી મામે ભાણેજ ઘર તરફ ફરતા હતા, તે વેળા જમશેદે પૂછ્યું, આ જગાનું નામ ઔપોલો અંદર કેમ પડ્યું હશે?

મામાએ કહ્યું, એ જગા અગાઉ જંગલી ગીચ પાલાઓથી ભરેલી રહેતી હતી, તે ઉપરથી તેને પાલવ અંદર અથવા પાલવા અંદર કહે છે. હાલ અંગ્રેજ લોકોએ તે જગોને સુધારી શોભાયમાન બનાવી છે તેથી, તથા એની આબુખાબુનો અંદરનો ભાગ બહુ રળિયામણો દેખાતો હોવાથી. એને ઔપોલો અંદર એટલે સુંદર અંદર પણ કહે છે.

પાઠ ૧૩ મો.

શહેર માટે પાણીની ગોઠવણ.

એક દહાડો જીનને વર્ગ બેઠા પછી મોટા આવતાં, તેના પાણીથી ભીજાએલા જોડા અને નળા સુધીનો સુરવાલનો ભાગ કાઢવથી ખરડાએલો જોઈ મહેતાજીએ પૂછ્યું, તું આજે પાણીથી ભીજાએલો અને કાઢવથી ખરડાએલો કેમ આવ્યો?

જીનને કહ્યું, સાહેબ, ઘેરથી આવતાં ભૂલેશ્વર આગળ રસ્તા વચ્ચે પાણીનો મોટો નળ ફાટ્યો હતો, તેમાંથી ઘોઘમાર પાણી વહી, આખો રસ્તો જાણે કે તળાવ જેવો થઈ રહ્યો હતો. તેમાંથી મને ચાલીને આવવું પડ્યું, તેથી મારા જોડા અને સુરવાલ ભીજાએલાં છે.

મહેતાજી વર્ગ તરફ ફરી બોલ્યા, કે આ બનાવ ઉપરથી, મારે આજે શહેરના પાણીની ગોઠવણ વિષે તમારી આગળ થાડીક જાણવાજોગ વાત કરવી જોઈએ. હમણાં ઘેરેઘેર પાણીના નળ હોય છે, તેમાંથી નાહવા, ઘોવા, પીવા અને રાંધવા વગેરે કામ માટે, જ્યારે જોઈએ ત્યારે, એ નળ ઉઘાડતાં વગર મહેનતે જોઈએ એટલું પાણી મળી શકે છે. એ સઘળું પાણી ક્યાંથી અને કેવી રીતે આપણને મળે છે, એ તમારે જાણવું જરૂરનું છે.

અગાઉના વખતમાં મુખ્યમાં હાલ જેમ પાણી નળથી મળે છે તેમ નળ વડે પાણી ઘેરેઘેર મળતું ન હતું. તે વખતે શહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં, હામ હામ મોટા કૂવાઓ અને તળાવો

ખોદાવ્યાં હતાં, તેમાંથી દરરોજના વપરાશનું પાણી, ઘરની સ્ત્રીઓ તથા નોકરો, હાંડા અને બેડાં ભરી લઈ આવતાં. કોટના મેદાનમાં બેસીો તો પાંચ મોટા કૂવાઓ તમને દેખાશે. હાલ વોડખીરોડ ઉપર જે જગાએ સર.રતન તાતાનો સુંદર મહેલ શોભી રહ્યો છે, તે જગા પશુ અગાઉ મેદાનજ હતી, અને ત્યાં બે મોટા કૂવા હતા. વળી વડી તાર ઑપ્રીસની સામેના મેદાનમાં ભીખા બેહરામનો મોટા જાણીતો કૂવો છે, તેનું પાણી હજીએ પણ હજારો લોકો પોતાને ઘેર અને ઑપ્રીસોમાં મંગાવી પીએ છે. એવા મોટા મોટા જાહેર કૂવાઓ ઉપરાંત કેટલાંક ઘરોમાં પણ નાના કૂવાઓ હતા.

ગીરજામ અને કાલબાદેવીની જ્યાં ટ્રામ લાઇન જુદી પડે છે, તેની નજીકમાં એક મોટું તળાવ હતું, જેને ધોખીતળાવ કહેતા, અને એ ઉપરથી એની આજુબાજુનો લતો ધોખીતળાવને નામે ઓળખાય છે. એ તળાવ પુરી નાખી તે ઉપર મોટી ધમારત ખાંધી છે; તેમાં નીચે એક લાયબ્રેરી છે અને ઉપર એક સીનેમા આવ્યો છે.

ખીજું એક મોટું તળાવ ઑલપ્રીનસ્ટન હાઇ સ્કૂલની પાછળ હતું. ભૂલેશ્વર આગળ કાવસજી પટેલનું તળાવ, તથા ગ્રાંટરોડથી મલખાર હીલ ઉપર જતાં ગોવાળીઆ તળાવ હતું. એ ઉપરાંત ખીજાં ઘણાં તળાવો હતાં, જે થોડાંક વરસ થયાં બધાં પુરી નાખી, તે ઉપર અનેલી કેટલીક જગા છોકરાંઓની રમત ગમત માટે ખુલ્લી રાખવામાં આવેલી છે.

ઑટરોડના સ્ટેશનની નજીકમાં લેર્મીંગટન રોડ ઉપર જે રમત ગમતનું ખુલ્લું મેદાન અને મોટી નવી મારકેટ ખાંધેલી છે, એ જગા પાણુ તળાવ પુરીને ખનાવેલી છે. એ પુરેલા તળાવનું નામ ગીલડર ટંક હતું.

જ્યારથી મ્યુનિસિપાલિટિએ શહેરને દૂરનાં મોટાં તળાવોમાંથી નજો વડે પાણી પૂરું પાડવા માંડ્યું છે, ત્યારથી આ તળાવો અને કૂવાઓ વપરાશ વગરના પડી રહેવાથી, તેમાંનાં પાણી ખગડી તેમાં મચ્છરો ઉછરી, શહેરમાં મેલેરિયા તાવ ફેલાવ્યો; તેથી એ તળાવોને પુરી નખાવ્યાં, અને કોઈ કોઈ મોટા કૂવાઓનાં મેં સીમેન્ટથી ચણાવી લઈ ખંધ કરાવી નાખ્યાં. એવા ખંધ કરેલા કૂવાઓ કોટના મેદાનમાં તમારા જોવામાં આવશે.

મ્યુનિસિપાલખાતું સ્થપાયા પછી, શહેરની મોટી વસ્તીને જોઈતું પાણી પૂરું પાડવાની જોગવાઈ કરવી પડી. શહેરની ઉત્તરમાં આવેલા સાબિટી જીલ્લામાં, ત્રણ મોટાં તળાવો તુલસી, વીહાર અને પવઈનાં પાણી, મોટા નજો વડે લાવી શહેરને પૂરું પાડ્યું. વખત જતાં વસ્તીમાં બહુ મોટો વધારો થવાથી એ તળાવોનું પાણી પુરતું જણાયું નહિ; એટલે મુંબઈથી આશરે ૬૦ માઈલ દૂર, જી. આઈ પી. રેલ્વેને રસ્તે આટગાંવ નામે સ્ટેશન આવે છે, ત્યાંથી થોડા માઈલ દૂર, મોટા પહાડોની વચ્ચે, તાનસાનું તળાવ આવ્યું છે, તેમાંથી પાણી શહેરમાં લાવવાની યોજના કરવી પડી. ઘણી ધજનેરી કળાની ખુખી વડે, અને લારે ખરચ કરવાથી, એ દરિયા જેવા મોટા તળાવનું પાણી હવે જોઈએ તેટલું આપણા શહેરને મળે છે.

આટલે દૂરથી પાણી લાવવાને માટે મોટા મોટા નળોનો ઉપયોગ કરેલો છે, તે ઉપરાંત ઉઘાડી સીમેન્ટની પરનાળો ખાંધી છે, તેમાં થઈ પાણીને આવતા તેને ગાંઠ થવાના સંભવ રહે છે, તેથી એ પાણીને કોઈ ઠેકાણે ગાળી, ચોકખું કરવાની જરૂર હોવાથી, એને માટે મલખાર હીલ ઉપર એક, તથા મજગામમાં આવેલી ભંડારવાડા હીલ ઉપર બીજો મળી એવા એ મોટા 'રેઝરવોયર' ખાંધેલા છે, ત્યાંથી પાણી ગળાઈ ચોકખું થઈ, નળો વાટે આપણાં ઘરોમાં આવે છે.

એક છોકરાએ ઉભા થઈ પૂછ્યું, સાહેબ, અમે અમારા ઘરને ચોથા માળે રહીએ છીએ ત્યાં પાણી આવે છે, તો એટલું બધું ઉંચે પાણી કેમ ચઢતું હશે?

મહેતાજીએ સમજાવ્યું કે પાણીની એવી ખૂબી છે, કે જેટલું ઉંચેથી તે આવે, તેટલું ઉંચે તે ખીજી બાજુએ ચઢે છે. વળી યંત્રોની મદદ વડે પાણીને ઉંચે ચઢવા માટે જોશ આપવામાં આવે છે. એ વિષે વધુ વિગત તમે ઉપલા વર્ગોમાં જશો ત્યાં તમારા શીખવામાં આવશે.

આ બોર્ડ ઉપર નકશો ટાંગ્યો છે તેમાં હવે જુઓ. હું તમને ભંડારવાડા હીલ તથા મલખાર હીલ ક્યાં આવી છે, તે દેખાડું છું. આવતી કાલે ઘેરથી, તમારી નોટ બુકમાં મુંબઈનો નકશો તમારી પાસે છે તે ઉપરથી કાઢી, આ બે ટેકરીઓનાં નામ તેની ખરાબર જગા ઉપર લખી લાવી મને દેખાડજે.

પાઠ ૧૪ મો.

મુંબઈની અગાઉની ઘોડાની ટ્રામ ગાડીઓ.

એક ઢહાડો રૂસતમ હાથ ઉપર પાટો બાંધી તેને ઝાળીમાં રાખી બેઠો હતો, તે જોઈ મહેતાજીએ પ્રશ્ન્યું, તમારા હાથને શું થયું છે? એને ઝાળીમાં કેમ રાખવો પડ્યો છે?

રૂસતમે કહ્યું. સાહેબ, ગઈ કાલે નિશાળેથી ઘેર જતાં ટ્રામમાંથી ઉતરતાં પડી ગયો, અને હાથ લચકાઈ જવાથી, તેના ઉપર હાડવંદે લેપ લગાડી થોડા દિવસ હાથ ઝાળીમાં જ રાખવા કહેલું છે.

મહેતાજી—ઘણા છોકરાઓ ટ્રામ અને ટ્રેનમાં ચઢ ઉતર કરતાં સાંભાળ રાખતા નથી, તેથી કેટલીક વખત પ્રાણઘાતક જેવા અકસ્માતો બને છે. માટે દરેક જણે ગાડીઓમાં આવ જા કરતાં ચઢ ઉતર કરતી વખતે, બહુ બહુ સાંભાળ રાખવી જોઈએ. છોકરાઓ, કેટલાક વખતથી હું તમારી આગળ આપણા શહેરની ટ્રામ ગાડીઓ વિષે વાતો કરવા ધારતો હતો. તેનો જોગ આજે ઠીક આવેલો છે. હું તે વિષે થોડીક હકીકત આજે તમારી આગળ કહું છું, તે ધ્યાન રાખી સાંભળો.

મુંબઈની વસ્તી જેમ જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ લોકોને દૂરના ભાગોમાં જઈ રહેવાની ફરજ પડી. તેથી કોટ, કોલાબા, ગીરગામ, ભૂલેશ્વર, પાયઘોણી, માંડવી, નળખજાર, આંટરોડ,

ભાયખલા, તારહેવ અને પરેલ વગેરે ભાગો મોટી વસ્તીવાળા થઈ પડ્યા.

હવે કોટના ભાગમાં ગોઠીઓ, બેંકો, વેપારી ઓફીસો, તેમજ કોટની બહાર જુદા જુદા ભાગોમાં મોટાં મોટાં વેપારી બજારો આવેલાં હોવાથી, આખો દિવસ હજારો માણસોને કામકાજે અહીંથી તહીં આવ જા કરવી પડે; તેને માટે મુંબઈમાં ભાડાની વિક્ટોરિયા ગાડી અને બજારના રેંકડા ફરતા; પણ બધાઓને તેમાં બેસી જવું આવડું પાડવડું નહિ. ટ્રામવે કંપનીએ શહેરના મોટા વિસ્તારમાં લોહના પાટા નાખી, તે ઉપર ઘોડાની ગાડીઓ દોડાવવા માંડી. એક કે દોઢ આનામાં એક માણસ ફેલાખાથી ગ્રાંટરોડ અથવા ભાયખલા સુધીની મુસાફરી કરી શકતો. અને મધ્યમ તથા ગરીબ લોકને આથી સગવડ અને પૈસાનો ખચાવ, એમ બંને રીતે ફાયદો થયો.

તે વખતે એક ઘોડાની નાની, અને બે ઘોડાની મોટી, એવી બે જાતની ટ્રામ ગાડીઓ દોડતી. આગગાડીની લાંબન ઉપર બાંધેલા પુલો ઉપર થઈ ઘોડાઓને આ ટ્રામ ગાડીઓ ખેંચી જવા ભારે પડતી, તેથી તેટલાજ છેટા માટે, ત્રેક ગાડીને ખાસ કરી એક એક વધુ ઘોડો જોડવામાં આવતો. વળી તે વખતે હાલની માફક, ટ્રામ ગાડીઓને થોડે થોડે છેટે ઉભી રાખવાનાં સ્ટેશનો છે, તેવાં સ્ટેશનો નહિ હતાં. ઉતાડો ગાડીને રસ્તે ગમે ત્યાં ઉભા રહી, હાથની ઇશારતથી ગાડી ઉભી રખાવી તેમાં બેસી જતા, અને જ્યાં ઉતરવું હોય, ત્યાં પોતે ઘંટડી વગાડી ગાડીને ધોલાવી,

તેમાંથી ઉતરી પડતા. ગાડીની અંતે બાણીએ ચઢ ઉતર કરવાને 'કુટ બોર્ડ' હતાં. આખી ગાડીની પહોળાઈ જેટલી બાંકડાની બેઠકો હતી, તેમાંની દરેક બેઠક ઉપર પાંચ પાંચ માણસ બેસતાં. ગાડી ક્યાં જવાની છે, તે બતાવવાને ધંત્રેજીમાં લખેલાં પાટીઆં (બોર્ડ) કે જે ગાડીના આગલા તથા પાછલા ભાગ ઉપર રાખવામાં આવતાં, તે કંઈ બધા માણસો વાંચી શકે નહિ; માટે દરેક ગાડીને જુદા જુદા રંગો આપવામાં આવ્યા હતા.

લાલ રંગની ગાડીઓ, કોલાબાથી કાલબાદેવી અને પાયધોણી થઈ, તે ભાયખલે જતી. બ્લુ (ભુરા) રંગની ગાડીઓ ગીરગામ જતી, અને લીલા રંગની ગાડીઓ, ક્રાફ્ટ મારકેટને રસ્તે પાયધોણી અને નળબજાર થઈ ગ્રાંટરોડ જતી. રાતની વેળાએ આ રંગો દેખાય નહિ, તે માટે ગાડીના આગલા તથા પાછલા ભાગ ઉપર જે રંગની ગાડી હોય, તેવાજ રંગની કાચની બતીઓ રાખવામાં આવતી.

થાડે થાડે છેટે ગાડીઓના ઘોડાઓને બદલવા પડતા. તે માટે કોલાબા, બોરીબંદર, પાયધોણી અને ભાયખલા વગેરે ઠેકાણે ઘોડાઓના તબેલા રાખવામાં આવતા.

આ વાત પુરી થતાંની સાથે નિશાળ છૂટવાનો ઘંટ થયો, એટલે મહેતાજીએ કહ્યું, છોકરાઓ, આજે તો ઘોડાની જીની દ્રામ ગાડીઓ વિષે તમે કેટલીક વાતો જાણી. હવે ખીજી વખત આપણે ઇલેક્ટ્રીક દ્રામ વિષેની વાતો કરીશું.

પાઠ ૧૫ મો.

આપણા શહેરની ઇલેક્ટ્રીક ટ્રામ ગાડીઓ.

ભૂગોળના વિષયનો વખત હોતો. મહેતાજી વર્ગમાં બે નકશા લાવ્યા હતા. પહેલાં હિંદુસ્તાનનો નકશો ભીંત ઉપર ટાંગી, મુંબઈ શહેર કયાં આવ્યું હતું, તે જગા અતાવી. પછી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર આવેલા પહાડોની હાર દેખાડી કહ્યું, આ પશ્ચિમ ઘાતના પહાડો ઉપર, ખંડાલા અને લાનોલી મુંબઈની નજીકમાંજ આવેલાં છે. ચોમાસામાં એ સ્થળોએ ભારે વરસાદ પડે છે, અને તેનું પાણી બહુજ મોટા જથ્થામાં, વગર ઉપયોગે ધોધમાર તળેટીની જગાઓ ઉપર વહી જાય છે. થાંડાંએક વરસો ઉપર આપણા શહેરના એક મોટા સાહસિક પારસી વેપારીને એક મોટો વિચાર સૂજ્યો. તેમણે એ પાણીના જથ્થાને નિરૂપયોગી વહી જવાને બદલે, તે વડે વિજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવાની એક મોટી યોજના ઘડી કાઢી, અને ભારે ખર્ચ કરી ઇજનેરી કળાથી મુંબઈ શહેરને વિજળીક બળ પૂરું પાડ્યું. એ મોટા પુરૂષનું નામ તમે જાણો છો? એમનું એક સુંદર કારીગરીવાળું પુતળું, મ્યુનિસિપાલ ઓફીસની સામે ટ્રામના જાહેર રસ્તા ઉપર મૂકેલું છે.

એક છોકરો બોલી ઉઠ્યો, સાહેબ, એમનું નામ તો સર જમશેદજી તાતા છે.

મહેતાજીએ કહ્યું, હીક, પણ તમે કોઈ વેળા ખંડાલા, લાનોલી અને ત્યાંથી નીચે ઉતરતાં ખપોલી ગામ તરફ ફરવા

જાઓ, તો એ વિજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવાનાં આંધકામો અને સંખ્યાકામો જરૂર જોજો. હવે ઘેરેઘેર, દરેક દુકાને અને કોઇ કોઇક રસ્તાઓ ઉપર વિજળીની બતીઓ બળે છે, એ વિજળીનો પ્રવાહ ત્યાંથીજ મળે છે. જુઓ, એ મોટી યોજનાને પરિણામે, મુંઝવુંમાં વિજળીક ટ્રામો અને ટ્રેનો દોડતી થઇ છે. કાપડ વણવાની કેટલીક મોટી મીંસો, અગાઉ કોલસા બાળી ધુમાડાથી શહેરની હવા બગાડતી, તે પણ હવે તો વિજળીક બળથીજ કામ કરે છે.

મુંઝવુંનો વેપાર ઉદ્યોગ જેમ જેમ વધતો ગયો, તેમ તેમ વસ્તીમાં પણ ઘણો વધારો થયો છે. ટ્રામ ગાડીઓનો મોટી સંખ્યામાં લોકો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે. ઘોડાની ટ્રામો બહુ ધીમી દોડે, ગમે ત્યાં ઉભી રહે, ઘોડાઓને બદલવા પડે તેમાં થોડોક વખત નીકળી જાય, તેથી લાંબે છેટે મુસાફરી કરનારાઓનો ઘણો વખત નકામો જતો; પણ પછીથી કંપનીને ઘોડાને બદલે ઇલેક્ટ્રીક ગાડીઓ દોડાવવાનું સૂચનું. તેથી ટ્રામ ગાડીઓમાં મુસાફરી કરનારાઓને ઘણો ફાયદો થયો છે.

ઇલેક્ટ્રીક ટ્રામની ગાડીઓ મોટી હોઇ, એકી વખતે વધુ સંખ્યામાં ઉતારીઓને લઇ જઇ, વધારે ઝડપથી દોડે છે. બંને ગાડીઓ સાથે સાથે જોડીને દોડાવે છે; વળી માળવાળી મોટી ગાડીઓ દોડે છે, એટલે બેવડી સંખ્યાના ઉતારીઓ, એકજ ગાડીમાં એકી વેળા સમાઇ જાય છે. અગાઉની લાઇનોને પણ હાલ લંબાવવામાં આવી છે. તેમજ નવા નવા રસ્તાઓ ઉપર ટ્રામની લાઇનો નાખવામાં આવે છે.

શહેરના લોકોને આથી કેટલી સગવડ, અને કેટલા બધા લાભો થયા છે, તેનો વિચાર કરો. એવું કહેવાય છે, કે આખી દુનિયાના કેઇપણ શહેરની ટ્રામ ગાડીઓ કરતાં, આપણા શહેરની ટ્રામ ગાડીના મુસાફરીના દર ઘણા ઓછા છે. એક માણસ કોલાબાથી દાદર સુધીનું લાંબું છેદું, ફક્ત દોઢ આનામાં કાપે છે, તો એ કેટલું બધું સંધું કહેવાય!

ઇલેક્ટ્રીક ટ્રામો તેનાં નીમેલાં સ્ટેશનો ઉપરજ થાભે છે. જ્યાં ટ્રામ ઉભી રહેવાની હોય, ત્યાં થાંભલા ઉપર પાટીયું મારેલું હોય છે. જ્યાં જ્યાં બે જુદા જુદા રસ્તાની ગાડીઓ એક બીજાને મળે છે, તેવી તેવી જગાઓને 'ટ્રામવે જંકશન' કહે છે. બોરીબંદર આગળ ટ્રામનું મોટું જંકશન છે. ત્યાંથી એક લાઇન ધોખીતળાવ તરફ, બીજી કાફડી મારકેટ તરફ, ત્રીજી વડી પોસ્ટ ઓફીસને રસ્તે ઢાકિન હોલ તરફ, અને ચોથી હોર્નબી રોડને રસ્તે ફ્લોરા ફાઉન્ટન થઇ મ્યુઝિયમ તરફ જાય છે. એ ઉપરાંત કાફડી મારકેટ, ધોખીતળાવ, પાયઘોણી, નળબજાર, ભીંડીબજાર, સર જે. જે. હોસ્પીટલ, કારનર માંટરોડ, ચનીરોડ અને ફોરાસરોડ વગેરે સ્થળોએ પણ ટ્રામનાં 'જંકશનો' છે.

શહેરના કયા કયા ભાગોમાં ટ્રામ ગાડીઓ હોડે છે, એ તમારે જાણવું જોઇએ. એક ગાડી મ્યુઝિયમથી નીકળી, ધોખીતળાવને રસ્તે ગીરગામ, ચનીરોડ, બેલાસીસરોડ, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ, લાલબાગ અને પરેલ થઇ દાદર સુધી જાય છે. બીજી ગાડી, મ્યુઝિયમથી હાલબાદેવીને રસ્તે પાયઘોણી,

લીંડીબજાર, સર જે. જે. હોસ્પીતાલ આગળ થઈ રાણીનો ખાગ, લાલખાગ, પરેલ અને દાહર સુધી જાય છે. ઘોખીતળાવ આગળ ગીરગામ અને કાલખાદેવીની જુદી પડતી લાઈનો, ભાયખલાના પુલ આગળ પાછી જોડાઈ જાય છે. ત્રીજી એક લાઈન મ્યુઝિયમથી નીકળી, ટાઉન હોલને રસ્તે જનરલ પોસ્ટ ઓફીસ આગળ થઈ, બોરીખંદરથી ક્રાફ્ટ મારકેટ, પાયધોણી, અને નળખજાર થઈ ગોવાગીઆ તળાવ સુધી હોડે છે.

એક નવી લાઈન હાલમાં નીકળી છે, તે સેંડહસ્ટરોડને રસ્તે નળખજાર અને લીંડીબજાર થઈ, પ્રિન્સીસ હાંકથી ટાંક ખંદર સુધી જાય છે. વર્ગી કાવસજી પટેલના તળાવ નજીકમાં આવેલા પ્રખ્યાત માધવ ખાગથી જેકબ સરકલ સુધી એક ખીજી લાઈન હોડે છે. મજગામથી આંટરોડ, મ્યુઝિયમથી તારદેવ, કોટના બજાર આગળથી ફ્રીઅરરોડને રસ્તે પ્રિન્સીસ હાંક સુધી, દ્રામ ગાડીઓ હોડે છે.

અત્યાર સુધી કોટમાંથી ભાયખલા, લાલખાગ, પરેલ અને દાહર જનારાઓને, કાલખાદેવી અથવા ગીરગામને રસ્તે જતી ગાડીઓમાં જવું પડતું; અને એ રસ્તા ઘણા લાંબા હોવાથી, વખત ઘણો લાગતો હતો. હવે તો બોરીખંદરથી થોડે છેટે નવી લાઈન કાઢી છે. તે ક્રાફ્ટ મારકેટને પાછલે રસ્તે થઈ, અપાટાખંડ લીંડીબજાર પહોંચાડી દે છે; એટલે ભાયખલા તરફ જતા લોકોનો, એ નવી લાઈન ઉપરથી જતા, ઘણો વખત ખર્ચી જાય છે.

મ્યુઝિયમ આગળથી અધી ગાડીઓ પાછી ફરતી હોવાથી, કોલાએ જનારાઓને ગાડી બદલવી પડે છે. પેસેન્જરો માટે બે જાતની ટીકીટો હોય છે. “ડાયરેક્ટ” એટલે એકજ ગાડીમાં સીધી મુસાફરી થઈ શકે તેવી, અને “ટ્રાન્સફર” એટલે એક લાઇનની ગાડી બદલી, બીજી લાઇનની ગાડીમાં જઈ શકાય તેવી. વળી દરેક રસ્તાની ગાડીઓ બતાવવા માટે બોર્ડ લખેલાં હોય છે. તે ઉપરાંત મોટા અક્ષરે લખેલાં નંબરો રાખેલાં હોય છે. જુદે જુદે રસ્તે જતી ગાડીઓનાં, જુદાં જુદાં નંબરો ઓળખવાનું, ટ્રામ ગાડીઓમાં ચાલુ આવજા કરનારાઓ માટે સહેલ થઈ પડે છે.

રાત્રે જુદા જુદા રંગની બતીઓ ઉપરથી, જુદા જુદા રસ્તાની ગાડીઓ ઓળખાય છે. દરેક ગાડીને આગળ પાછળ દરવાજા હોય છે. જેમ ગાડીઘોડા અને મોટરગાડીઓને રસ્તાની ડાબી બાજુએથીજ હંકારવાનો પોલીસનો સખ્ત કાયદો છે, તેમ ઉતાડોમાં માટે ગાડીઓમાં ચઢઉતર કરવાનો, કંપનીએ પણ કાયદો રાખ્યો છે; જેથી પેસેન્જરોની અથડા અથડી થઈ, અકસ્માત થવાના સંભવ રહેતા નથી. પાછળના દરવાજે થઈ ગાડીમાં દાખલ થવાય છે, અને આગળ દરવાજેથી ગાડીમાંથી ઉતરવું પડે છે. દરેક ગાડીમાં, સ્ત્રીઓ અને નાનાં બાળકો માટે, ખાસ અલાહેદી બેઠકો રાખેલી હોય છે. તમે નાના છોકરાઓ ટ્રામમાં અરધી ટીકીટ મુસાફરી કરી શકો છો. તમારી અરધી ટીકીટનો રંગ ગુલાબી હોય છે, કેમ ખરું કે ?

જુઓ, આ બીજો નકશો ટાંગ્યો છે, એમાં ટ્રામ લાઇનો દેખાડી છે. મેં કહેલી અધી લાઇનો, હું તમને ફરીથી નકશામાં બતાવી જાઉં છું, તે ધ્યાનમાં રાખજો.

પાઠ ૧૬ મો.

વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ અને પ્રિન્સ ઑલ્ફર્ટ મ્યુઝિયમ.

એક દહાડો થાડાક છોકરાઓની એક ટોળી, જે ત્રણ શિક્ષકોની સાથે, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ (રાણીખાગ)માં આવી હતી. ખાગમાં દાખલ થવાના બે મોટા લોહના નકશીદાર દરવાજાઓ વચ્ચે, ઉંચા મિનારા સાથનું ઘડિયાળ જોઈ છોકરાઓ બોલ્યા, રોડમાં આવેલાં રાજાખાઈ ટાવર સાથે આને સરખાવતાં, એ ખડુ નાનું દેખાય છે. એ ટાવરનું નામ શું હશે?

શિક્ષકે કહ્યું, એને ડેવીડ સાસુન હોલક ટાવર કહે છે. જુઓ, એ ટાવરની બાજુમાં ઉગેલા લીલા ઘાસમાં, ભાતભાતનાં ફુલો વચ્ચે, કેવો સુંદર પાણીનો ફુવારો ઉઠે છે!

વડ, લીમડો, પીપળા, આમલી અને આંખા વગેરેનાં ઝાડો તો તમે અધા ઓળખતા હશેજ. આ ખાગમાં જુદા જુદા દેશનાં કેટલાંક ઝાડોને, અને આપણા જોવામાં નહિ આવ્યાં હોય એવાં આપણા દેશનાં ઝાડોને, ખાસ સંભાળ રાખી ઉછેરવામાં આવેલાં છે. જુઓ, પેલું ગુલમોહરનું મોટું ઝાડ, લાલ રંગનાં ફુલોથી ભરાઈ જઈ, કેવું શોભી રહ્યું છે! જેઓને નવી નવી જાતનાં ઝાડપાન, ફુલ અને વેલા વગેરે જાણવાનો શોખ હોય, તેઓને તો આ ખાગમાં ખડુ ખડુ જોવાનું અને જાણવાનું મળશે. જુઓ, દરેક ઝાડનું નામ, અને એ કયા દેશનું છે, તે બતાવવા, તે ઝાડોની સાથે નાનાં બોર્ડ લગાડેલાં છે.

વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ અને પ્રિન્સ ઑલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ. ૫૭

સામે ચોરસ આકારની એક રોનકદ્વાર ધમારત જોઈ
છોકરાઓ તે તરફ જવા લાગ્યા, એટલામાં પડોશમાં ખુલ્લી
ઘાસવાળી જગા ઉપર, મોટો પથ્થરનો બનાવેલો હાથી જોઈ
એક છોકરે 'પ્રૅયુ', સાહેબ, આ શું છે ?

શિક્ષક—એ વિષે તમે કંઈ જાણતા હશે એમ હું ધારતો
હતો. મુંબઈની નજીકમાં, કોઈ પહાડ ઉપર એક મોટો પથ્થરનો
હાથી હતો, એ વિષે આપણે એક વખતે વાત કરી હતી, તે
તમને યાદ છે ?

બીજો છોકરો—હા, સાહેબ, ધારાપુરીના પહાડ ઉપર
ગુફાઓ આવી છે ત્યાં, અગાઉ એક મોટો પથ્થરનો કોતરેલો
હાથી હતો, એવું આપે કહ્યું હતું.

શિક્ષક—ખરિયત, તેજ એ હાથી છે. ત્યાંથી એને મુંબઈમાં
લાવી, એક બે ઠેકાણે રાખી, છેવટે અહીં લાવી મૂક્યો છે. એ
હાથીને ખસેડી અહીં લાવતાં, રસ્તામાં અથડામણથી, તેના
થોડાક ભાગો ખંડીત થયા હતા, તેને સુધારી એ હાથીને અહીં
મૂકેલો છે. હવે ચાલો, આપણે આ મ્યુઝિયમ (સંગ્રહસ્થાન)માં
જઈ જોઈએ કે ત્યાં શું છે ?

બીજો છોકરો—સાહેબ, મ્યુઝિયમ એટલે શું ?

શિક્ષક—જુદા જુદા દેશમાં બનતી જોવા અને જાણવા
લાયક ચીજો, તરેહ તરેહના નમુનાઓ, બનાવટો, પેદાશો, દેશે
દેશના જનાવરો અને પક્ષીઓ વગેરેને, આપણે બધા તે તે
જગ્યાઓમાં જઈ, જોઈ શકીએ નહિ. લાખો માણસો એવી એવી

ચીજો સહેલાઈથી જીએ, અને તેમાંથી જ્ઞાન મેળવે, એટલા માટે, મોટાં મોટાં શહેરોમાં સંગ્રહસ્થાનો ખનાવે છે. આ સંગ્રહસ્થાનમાં દરેક ચીજ જોઈ રહ્યા પછી, તમને એનો ખ્યાલ આવશે, કે આવું સંગ્રહસ્થાન અહીં ન હોત, તો આ બધી ચીજો, તમે ક્યારે અને કેવી રીતે, શહેરે શહેર અને દેશે દેશ ફરી જોઈ શકવાના હતા ! ચાલો, હવે અંદર જઈને જોઈએ; પણ એક વાત તમે ધ્યાનમાં રાખજો, કે મોટા મોટા કાચના કેસોમાં ચીજોને ગોઠવેલી હોય, તેને ફરથી જો જો. ધક્કા મુક્કા કરી કાચને લાગતા નહિ.

તેઓ સઘળા અંદર ગયા, અને બધે આમ તેમ ફરવા લાગ્યા. નીચે આવેલી બધી ચીજો જોઈ રહ્યા પછી, માળ ઉપર ચઢ્યા. ઉંચે નજર કરી સીલીંગ અને ગ્રાંપલાઓ ઉપરનું કારીગરીવાળું કોતરકામ જોઈ, બધા છોકરા બહુ આનંદ પામ્યા. દરેક જાતના નમુનાઓ છોકરાઓ બહુ ધ્યાનથી જોતા. તેમાં ખાસ કરીને હિંદુ છોકરાઓ તો, તેઓના ધર્મની કથાઓને લગતા સુંદર દેખાવો, અને પુતળાં જોઈ બહુજ ખુશી થયા. છોકરાઓ શિક્ષકોને સવાલો ઉપર સવાલો પૂછવા લાગ્યા. શિક્ષકો પણ જેમ અને તેમ દરેક સવાલના ઉત્તર બરાબર સમજાવતા ગયા. છેવટ એક શિક્ષકે કહ્યું, કે આવું મોટું સંગ્રહસ્થાન, કાંઈ આપણી માફક કલાક અરધા કલાકમાં બધું જોઈ, તેની પુરી માહિતી મેળવી શકાય નહિ. એ બધું જોવા, અને તેની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો, વારે વારે અહીં આવવું જોઈએ, અને દરેક ચીજોનું, વખતો વખત કટકે કટકે, અવલોકન કરવું જોઈએ. આજે તમે આટલી

વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ અને મિન્સ ઑલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ. ૫૬

અંધી ચીજે જોઈ, એમાંની કેટલીક તો તમને યાદ રહેશે. નિશાળમાં આપણે એ વિષે લંબાણથી વાતો કરીશું. ચાલો, હજી બાગમાં તમને ખીણું ઘણું જોવાનું મળશે.

મ્યુઝિયમમાંથી નીકળી, બાગમાં દાખલ થવાના ત્રણ કમાનવાળા રોનકદાર પથ્થરના દરવાજા આગળ આવી, છોકરાઓ જેમ ગમે તેમ ત્રણે કમાનો તરફ દોડી ગયા; પણ ત્યાં ઉભેલા ચોર્કીદારે એ બધાને અટકાવી, વચલી કમાનવાલા ભાગમાં લોહાની ચકરી જેવું હથું, તે ફેરવી ફેરવીને, અકેક છોકરાને અંદર જવા કહ્યું. દરેક છોકરો પસાર થતાં ચકરી ફેરે, અને કટ કટ અવાજ થાય, એ સાંભળી એક છોકરાએ પૂછ્યું, સાહેબ, બાહર જતા માણસોને મેં જોયા, તેઓ તો ચકરીવાળા દરવાજામાં થઈ જતા નથી, પણ આજીઆજીના ખુલ્લા દરવાજામાંથી, વગર હરકતે બહાર ચાલી ગયા છે, અને આપણને શા માટે ખેલા ચોર્કીદારે અટકાવી, એક પછી એક જવા દીધા ?

શિક્ષક—દરરોજ કેટલાં માણસો બાગમાં ફરવા આવે છે, એની ગણતરી રાખવા આવી ગોઠવણ કરેલી છે. અકેક માણસ ચકરીને આચકો આપી અંદર પસાર થાય, તેમ અકેક નાંખર નોંધાતો જાય. આવી ગોઠવણ બાગમાં ફરવા આવનાર માણસની ગણતરી રાખવા માટે કરેલી છે.

ત્યારપછી તેઓ બાગમાં જ્યાં જનાવરો રાખ્યાં હતાં ત્યાં ગયા. સિંહ, હાથી, સાહુડી, સસલાં અને ઉંટ જોઈ, તેઓ વાંદરાઓનાં મોટાં ઘર જેવાં પથ્થરનાં બાંધેલાં પીંજરાં જોવા ગયા.

અહીં છોકરાઓનું ટોળું જોઈ, અને તેમની મોટા અવાજે થતી વાતોના ઘોંઘાટથી, વાંદરાઓએ નાચકૂદ, અને ચીચિચારી કરવા માંડી. આથી ત્યાં બહુ મોટો અવાજ થઈ રહ્યો, તે જોવાની છોકરાઓને ઘણીજ રમુજ પડી. પછી તેઓએ પાસે પાસે આવેલાં બે મોટાં તારની જાળીવાળાં પીંજરાંમાં, મોટા મોર અને ઘણીક જાતનાં સુંદર રંગ બે રંગી પીછાંવાળાં પક્ષીઓ જોયાં. પાસેજ ખુલ્લા લાકડાના કંઠેરાવાળી જગા ઉપર મોટા કાચબા, કાંગારૂ, જુદી જુદી જાતનાં હરણા અને સાબર જોયાં.

ત્યાંથી આગળ જતાં કાળાં રીંછોનાં પીંજરાંમાં, રીંછોને અકેક સાથે લડતાં, ખાચકાં ભરતાં, નખરીયાં દેતાં, અને ભોંચ ઉપર આજોડતાં જોયાં. ત્યાંથી આગળ, કાળાં કાળાં ગોળટપકાંવાળા ચિત્તા વાઘને, મોટાં પીંજરાંમાં આમથી તેમ ફરતા જોયા.

ખીજ એક કંઠેરાથી ઘેરી લીધેલી ખુલ્લી જગામાં ઘોડા જેવું, પણ તેના આખા શરીરે, વાઘની માફક કાળા ચટાપટાવાળું, ઝેબરા નામનું નવાઈ જેવું માણી જોયું.

અંગાળના મોટા ફાટી ખાનારા વાઘોને, પીંજરાંની ખુલ્લી જગામાં છુટા ફરતા જોઈ, છોકરાઓ તો લગભગ ખીંચા ખરા; પણ હીંમતથી જરા આગળ ચાલ્યા, એટલામા ત્યાં તેઓએ જળ ખિલાડીને પાણીમાં ઝપાટાખંધ તરતી જોઈ. પછી ખાગની ખીજ તરફ તેઓ વળ્યા.

મોટાં મોટાં શાહમૃગ તો તેઓએ પહેલ વહેલાંજ જોયાં. કાકાકૌવાના પીંજરાં આગળતો ભારે કીકિયારીઓજ થઈ રહી

હતી. પાણીના નાના તળાવમાં, હંસોને તરતાં જોવાની, છોકરાઓને ખડુજ ગમત પડી. એ ઉપરાંત, શિક્ષકોએ નવી નવી જાતનાં ઝાડો દેખાડી તે વિષે થોડીક માહિતી આપી.

હવે તેઓને ઘેર જવાનો વખત થવા આવ્યો હતો, પણ છોકરાઓ થાકી ગએલા હોવાથી, શિક્ષકે તેઓને એક બાજુ ઘાસ ઉપર બેસી, થોડોક વખત વિસામો લેવા કહ્યું. એ વખતમાં એક છોકરાએ સવાલ કર્યો. કે સાહેબ, આપણા શહેરમાં આવો એકજ બાગ હશે કે ?

શિક્ષક—ના, શહેરના જુદે જુદે સ્થળે, ખીજા ઘણાં બાગો, લોકને હરવા ફરવા માટે છે. પણ તેમાંનો કોઈપણ બાગ આટલો બધો મોટો નથી, અને ત્યાં સંગ્રહસ્થાન અથવા જનાવરો પણ રાખેલાં નથી.

એક છોકરો—સાહેબ, આ બાગને વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ કેમ કહેતા હશે ?

શિક્ષક—હા, એજ વાત હું તમને સમજાવવા માંગતો હતો. તમે જ્યારે ચઢતા વર્ગોમાં જશો, ત્યારે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શીખશો, તે વખતે તમે જાણશો, કે ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં દેશી સિપાઈઓએ મોટો બળવો કર્યો હતો. તે વખતે આપણા દેશનો રાજકારણાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ચલાવતી હતી. બળવો સમાપ્ત ગયા પછી, દેશનો રાજ્ય વહિવટ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ પોતાના હાથમાં લીધો. એ મોટા ફેરફારથી બનાવની ચાદગીરી કાયમ રાખવા, આપણા

શહેરના લોકે ખાહેશ દેખાડી. તેથી આ જગા, તે વેળાએ જોને 'પડતર'હુલી, તે સરકારે લોકને ભેટ આપી. લોકોના ખરચે 'યુનિસિપાલિટી'એ, એ સુધારી અને તે ઉપર આ મોટા બાગ બનાવી, એનું નામ રાણીમાતાના નામ ઉપરથી વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ રાખ્યું છે; એ વાતની તમને આજેજ મારા કહેવાથી ખબર પડી હશે.

આ સિવાય ખીજા પણ બાગો છે. મલબાર હીલ ઉપર આવેલા સર ફીરોજશાહ મહેતા અને હુંગીંગ ગાર્ડન્સ છે. ચોપાટી નજીક હરિયા કિનારે ચનીરોડનો બાગ છે. કોટમાં રાજાબાઈ ટાવર આગળ યુનિવર્સિટી ગાર્ડન, અને ઘઉંન હોલની સામે એલ્ફ્રીન્સ્ટન સરકલનો બાગ છે. એ ઉપરાંત ખીજે ખીજે ઠેકાણે નાના બાગો પણ છે.

હવે ઘણું મોડું થવા આવેલું હોવાથી, બધા ત્યાથી ઉઠી બાગની બહાર આવી, કોઈ ટ્રામમાં, તો કોઈ નજીક આવેલાં ભાયખલાના સ્ટેશન ઉપરથી ટ્રેનમાં બેસી પોત પોતાને ઘેર ગયા.

પાઠ ૧૭ મો.

હાર્નબી વેલાર્ડ, કોલાબા અને સાયન કૉલેજ.

મુંબઈના ટાપુઓ અંગ્રેજોના હાથ હેઠળ આવ્યા, તે વખતે કોલાબાથી માહીમ અને શીવ સુધીનો વિસ્તાર, સાત જુદા જુદા ટાપુઓમાં વહેંચાયેલો હતો, અને વચ્ચે પાણીની ખાડીઓથી મોટા ભાગ ભરેલો હતો.

કોટ અને કોલાખા છુટા હોઈ, વચમાં પાણીની ખાડી હતી. એથી સળંગ વહેવારમાં ભારે અડચણ પડતી. પછીથી એ ખાડીને પુરી નાંખાવી, અને ભાગો જોડી દીધા છે. એ પુરેલા ભાગનું નામ કોલાખા કોઝવે છે. તમે મ્યુઝિયમથી કોલાખા જતી ટ્રામમાં જાઓ, તો ત્યાં ટ્રામનો મોટો તળેલો અને ઑપ્રીસો આવેલી છે; તે તથા તેની આજુબાજુની જગા જોશો, એ બધા ભાગ, કોલાખા કોઝવે નામે ઓળખાય છે.

અહીં પહેલાં કોલાખા કોટન ગ્રીન, એટલે રૂનાં મોટાં ગોડાઉનો, અને રૂની થપ્પીઓ રાખવાની ખુલ્લી જગાઓ હતી; તેને હવે ત્યાંથી ખસેડી શીવરી લઈ ગયા છે. આખા દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી રૂ લાવી, અહીં એકઠું કરવા માટે, જી. આઈ. પી. અને બી. બી. ઍન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેઓના મોટા ગુડસ યાર્ડો હતા, તે પણ હવે ત્યાંથી કાઢી નાખ્યા છે, અને ત્યાંની જમીન લોકોને બાગલા તથા ઘરો બાંધી વસવાટ કરવા માટે રાખી છે.

જી. આઈ. પી. રેલ્વે ઉપર, શીવ અને કુરલાનાં સ્ટેશનો વચ્ચે પણ પાણીની ખાડી હતી. શીવ એ લાઇન ઉપર મુ'બઇનું છેલ્લું સ્ટેશન કહેવાય. કુરલા શાષ્ટિ જીલ્લામાં આવ્યું છે. એ બે વચ્ચેની ખાડીને પુરી નાખી, ત્યાં રેલ્વે ટ્રેનો માટે સળંગ રસ્તો બનાવ્યો છે. પહેલાં એ પુરેલી જમીન બહુ સાંકડી હતી. તેથી ત્યાં હમણા કેટલીક નવી પુરણી કરી, એ ભાગ બહુ પહોળો કર્યો છે, અને તે ઉપર ગાડીઘોડા, તથા મોટરકારો જવા આવવા માટે મોટી

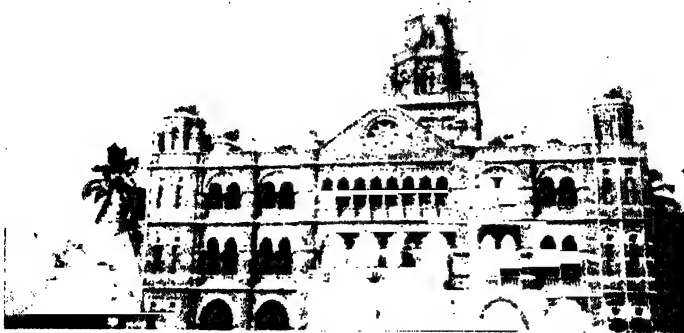
સડક ખાંધી છે. તમે થાણા, કલ્યાણ, નાસિક અને મુના વગેરે ઠેકાણે જાઓ, ત્યારે એ સાચન કોઝવે જેવા ચુકશે નહિ.

ખંખાલા હીલ અને વરલીના ભાગો છૂટા હોવાથી, વચ્ચે ફરિયાનાં પાણી આવી, મોટા વિસ્તાર પાણી હેઠળ ડૂબેલા રાખતા. એ એ ભાગોને, પથરની મોટી પાળ ખાંધી જોડી નાખ્યા છે, એટલે હવે ફરિયાનાં પાણી માંહેલા ભાગો ઉપર આવી શકતાં નથી. આવી રીતે માંહેલા ભાગોમાં, નવી સૂકી જમીન ખની, અને તે ખેતીવાડીના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડી. ત્યારપછી વખત જતાં, વસ્તીમાં વધારો થતાં, એ ભાગો ઉપર લોકો ધર ખંધાવી વસવા લાગ્યા. આજે એ ભાગો આપણા શહેરમાં સૌથી ગીચ વસ્તીવાળા ગણાય છે. ખંખાલાહીલ અને વરલી વચ્ચેના પુરેલા ભાગને પણ એક કોઝવે કહી શકાય. હાલ તે હોન્ખી વેલાર્ટ નામથી ઓળખાય છે; કારણ કે તે કામ, તે વેળાના મુંબઈના ગવર્નર હોન્ખીના વખતમાં થયું હતું. તમે વરલી કોઈ વખત જશો, ત્યારે કિનારાથી અર્ધોક માઇલ દૂર, પાણીમાં વચ્ચે એક નાના ટાપુ જેવું જોશો. તે ઉપર મુસલમાનોના એક મોટા જાણીતા પીર સાહેબ હાજ અલીની દરગા છે. તેનાથી જરા આગળ જતાં, જમીનના છેડા ઉપર, મામા હાજઆનીની દરગા આવે છે. એ ખંને દરગાને મુસલમાનો ઘણી પવિત્ર ગણે છે, અને રોજ મોટી સંખ્યામાં લોકો એની મુલાકાતે આવતા કરે છે.

પાર હાજ અલીની દરગા આગળ જવા માટે એક રસ્તો ખનાવ્યો છે; પણ તે વસ્તીના વખતમાં પાણી નીચે ડૂબેલા રહે

કોટમાં બોરીઅંદર આગળ આવેલો લાટીયા બાગ, મોદીખાના
તરફ જતો રસ્તો અને જનરલ પોસ્ટ ઓફીસ.

ચર્યોટ રેશન આગળ બી. બી. એન્ડ સી.
આઈ રેફરેન્સી ઓફીસવાળી ધમારત.

વિક્ટોરિયા ટરમીનસ.
(બોરીઅંકરનું સ્ટેશન અને બોરીઅંકર.)

ફોર્સા ફાઉન્ટન.

હોન'ખી વેલાડ', કોલાખા અને સાયન કોઝવે. ૬૩

છે. તેથી આટની વેળાએ લોકો એ રસ્તા ઉપરથી આવજા કરે છે.

હોન'ખી વેલાડ'ની નજીકમાં મહાલક્ષ્મિનું ઘોડાઢોડની સરતનું મોટું મેદાન, અને વીલીંગડન કલખની ગોલ્ફની રમતનું મેદાન આવે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં વરલીનો જીનો કિલ્લો આવે છે. વરલી અસલથીજ કોળીઓથી વસાયેલું હતું, અને હજી પણ ત્યાં માછીમારો વસે છે, અને મચ્છીઓ પકડી સુકવવાનો ધંધો કરે છે. વરલી નામ શા ઉપરથી પડ્યું છે, તે તમારે જાણવું જોઈએ. વરલી, વડાલી ઉપરથી પડ્યું છે. વડાલી શબ્દ મરાઠી ભાષામાં વડના ઝાડ માટે વપરાતો. એ ઉપરથી તમે ધારી શકશો, કે એ જગા ઉપર મોટી સંખ્યામાં વડનાં ઝાડ હોવાં જોઈએ, અને તે ઉપરથી તે જગાનું નામ વરલી પડેલું હોવું જોઈએ.

અગાઉ વાંદરા અને માહીમ વચ્ચે, લોકોને હોડીઓમાં બેસી આવ જા કરવી પડતી હતી. હવે તો ગાડી ઘોડા અને મોટર ગાડીઓ વગેરેને જવા આવવા માટે, પાકી સડકનો ખાડી ઉપર મોટો રસ્તો અંધિલો છે; તેને લેડી જમશેદજી કોઝવે કહે છે.

પાઠ ૧૮ મો.

કોટમાં આવેલી જાણવાજોગ મોટી ધમારતો.

એક દહાડો! નટવરના ખાખા કપડાં પહેરી બહાર જવાને તૈયાર થતા હતા, પણ નટવર તો નિશાળે જવાની તૈયારી કરવાને

બદલે, અમથો બેસી રમત કરતો હતો. તે જોઈ બાપે પૂછ્યું, કેમ નટવર, નિશાજે જવાનો વખત થવા આવ્યો છે, અને હજી તું તો રમત કર્યા કરે છે ! તને યાદ છે, કે થોડાક દિવસ અગાઉ, નિશાજે જતાં મોડું થવા માટે શિક્ષકે તને ઠપકો આપ્યો હતો !

નટવરે જવાબ આપ્યો, બાપા, આજે અમારી નિશાજમાં છુટ્ટી છે. તમે ક્યાં જાઓ છો ? મને સાથે નહિ લઈ જાઓ ? હું જરા ફરીને પાછો આવીશ તો ઠીક.

બાપે કહ્યું, મારે કોટમાં આવેલી મોટી બેંકમાં થોડુંક કામ છે, તે માટે જવાનું છે. બેંકમાં મને ઝાઝો વખત લાગશે નહિ. તારે આવવું હોય તો ચાલ, તૈયાર થા. આજે હું તને કોટમાં ફેરવી, ત્યાં આવેલી કેટલીક મોટી મોટી ધમારતો દેખાડી, તે વિષેની થોડીક જાણવા જેવી વાતો કહીશ.

બાપ ફીકરો બંને તૈયાર થઈ ટ્રામમાં બેસી, ક્રાફ્ટ મારકેટ આગળ આવી પહોંચ્યા. મારકેટ દેખાડી બાપે કહ્યું, કે મુંબઈ શહેરમાં આ સૌથી મોટું બજાર છે. અગાઉ આર્થર ક્રાફ્ટ નામના એક મ્યુનિસિપલ કમિશનર થઈ ગયા છે, એમના નામ ઉપરથી એ મારકેટનું નામ ક્રાફ્ટ મારકેટ પાડ્યું છે. જો, આ સામે મુંબઈનું મોટું પોલીસ સ્ટેશન છે. પોલીસના વડા કમિશનર સાહેબની અહીં ઓફીસ છે.

આગળ જતાં નટવરને એક મકાન દેખાડી કહ્યું, કે તે મુંબઈના એક પ્રખ્યાત પારસી ગૃહસ્થે બંધાવેલું છે. એનું

નામ સર જે. જે. આર્ટ સ્કુલ રાખ્યું છે. એ ગૃહસ્થનાં મુંબઈમાં ખીજાં ઘણાં ઘણાં સખાવતી કામો છે, જેમાંનું એક મજગામ જતાં સર જે. જે. હોસ્પીટાલ છે. તેનો લાલ ઘણા ગરીબ માણસો લઈ આશિર્વાદ આપે છે. કામદાર અને ગરીબ વર્ગોના લોકમાં, એ “આટલીવાલાની હોસ્પીટાલ” તરીકે ઘણી જાણીતી છે.

ત્યાર પછી અન્નભૂમને ઇસ્લામ સ્કુલવાળી સુંદર ધમારત, તેની ખાજીમાં ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાવાળી ધમારત, અને મ્યુનિસિપાલ ઓફીસ દેખાડ્યાં. સામે બેરીખંદરનું સ્ટેશન દેખાડી કહ્યું, કે હિંદુસ્તાનમાં પહેલ વહેલી આગગાડી દોડાવવાનું માન આ જી. આઈ. પી. રેલવેને ઘટે છે. મુંબઈથી થાણા સુધી જ્યારે પહેલ વહેલી આગગાડી દોડી હશે, ત્યારે મુંબઈના લોકો કેવા અજાયબ થઈ ગયા હશે!

ત્યાંથી આગળ જતાં પોસ્ટ ઓફીસવાળી મોટી ખીલ્ડોંગ આવી; તે દેખાડી ખાપે કહ્યું, આ આપણા શહેરની વડી પોસ્ટ ઓફીસ છે. એ ઉપર ખાંધેલો ગોળ ઘુમટ જે. વિજાપુરમાં એક વિશાળ જોવા લાયક ઘુમટ છે, તેના જેવોજ, પણ કદમાં તેનાથી નાનો, આ ઘુમટ છે. તું કોઈ વેળા એમાં જઈને જોજે.

ત્યાંથી આગળ જતાં કોટનાં બજારની સામે, બેલાઈ પિયર જતો રસ્તો દેખાડી કહ્યું, કે અહીં દરિયો પુરી નવી જમીન ખનાવી, તે ઉપર મોટી મોટી ધમારતો ખાંધેલી છે. વળી છેક છેડા ઉપર, દરિયા કાંઠે એક મોટો ડકકો ખાંધ્યો છે. ત્યાંથી

વિલાયતની મેલ સ્ટીમરો ઉપર છે અને આવે છે. એ જગાને બેલાઈ પિયર કહે છે.

પછી ટંકશાળ આવી. તે દેખાડી બાપે ખીસ્સામાં હાથ નાખી, થોડાક પૈસા કાઢી ખખડાવી કહ્યું, કે આવા બધા સિક્કા અહીં બનાવે છે. રૂપિયો, અડધો, પાવલી, બેઆની, આની, દબુ, પૈસો, ત્રણ દમડી અને પાઇ. વગેરે બધા સિક્કાઓ તો તેં જોયા હશે. એ સરકારી સિક્કા પાડવાની ટંકશાળ જોવા જેવી છે. એ જોવા માટે અગાઉથી પાસ કઢાવી પછી અંદર દાખલ થવાય છે.

રાઉન હાલ આગળ ટ્રામમાંથી ઉતરી પડતાં બાપે કહ્યું, ઇમ્પીરિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયામાં મારે જવું છે, તે અહીંજ નજીકમાં આવેલી છે; પણ ત્યાં જતા અગાઉ, આ લાંબી સીટી અને મોટા થાંભલાવાળી ઇમારત જો. એ આપણા શહેરનો રાઉન હાલ છે. એમાં જાહેર મિટીંગો, ભાષણો અને જુદી જુદી ચીજોનાં “એક્ઝીબીશનો” વારંવાર ભરાય છે. એની પાછળના ભાગમાં, જુના વખતની મુંબઈની તવારીખમાં ઘણા અગત્યનો ભાગ ભજવી ગયેલી “બોમ્બે ફેસ્ટિવલ” નામની, મોટાં ઝાડોથી ઢંકાયેલી જગા આવી છે. એ જગા ઉપર અગાઉ એક સુંદર બગીચો હતો, જે ઘણા વખણાતો હતો. પોર્ટુગીઝ લોકો એના રક્ષણ માટે કિલ્લેબંધી કરી હતી. એની દીવાલનાં ભાંગ્યાં તુટ્યાં ખંડિયેર હજી પણ જણાય છે.

ત્યાંથી બેંકમાં જઈ. થોડા વખતમાં પોતાનું કામ પૂરું કરી, તેઓ પાછા બહાર આવ્યા. સરકલનો બાગ, અને તેને ફરતાં આવેલાં મકાનો દેખાડી કહ્યું, આ જગાને એલ્ફ્રીન્સ્ટન

સરકલ કહે છે. ઍલ્ફ્રીન્સ્ટન નામે મુંબઈના એક મોટા ગવર્નર થઈ ગયા છે, અને કોટલીક જગાઓ, ઇમારતો, પુલો, તથા રસ્તાઓ સાથે યાદગીરીમાં તેમનું નામ જોડેલું છે. ઍલ્ફ્રીન્સ્ટન કૉલેજ, ઍલ્ફ્રીન્સ્ટન સ્કૂલ, ઍલ્ફ્રીન્સ્ટન સરકલ, ઍલ્ફ્રીન્સ્ટન રોડ, ઍલ્ફ્રીન્સ્ટન ઓજ (પુલ) એ નામો વારંવાર તારા સાંભળવામાં આવશે.

પછી આગળ જતાં જૂનું કસ્ટમ હાઉસ. અને ગવર્નમેંટ ડોકયાર્ડ દેખાડ્યાં. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ખાપે કહ્યું, કે અંગ્રેજોએ મુંબઈમાં આવી પહેલી સરકારી ગોદી અહીં ખાંધી હતી. તે વખતે મોટાં વહાણો ખાંધવાનું કામ પણ અહીંજ ચાલતું હતું. તેથી સુરત અને ખીજે ડેકાણેના ઘણા કામદારો મુંબઈ આવ્યા હતા. એ કામદારોમાંના એક પારસી ગૃહસ્થ, નામે સવજી વાડીયા બહુ પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. તેઓ પોતાની હોશિયારી, કામ કરવાની ખંત, અને મોટાં વહાણો ખાંધી આપવાની શક્તિથી, તે વેળાના અંગ્રેજોમાં બહુ માનીતા થઈ પડી, ઘણું માન મેળવતા. અંગ્રેજોએ એમને “માસ્તર બીલ્ડર” ના ઇલકાબથી નવાજ્યા હતા. એમના વંશના, મુંબઈમાં હાલ પણ મોટા જાણીતા શહેરીઓ ગણાય છે.

પછી આગળ ચાલતાં તેઓ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ આગળ આવી પહોંચ્યા. એની બીલ્ડીંગ, મથાળાનો ધુમટ, આસપાસનો ખર્ગીયો, તથા તે વચ્ચે આવેલું હાલના આપણા નામદાર રાજા જ્યોર્જ પાંચમાનું પુતળું દેખાડી ખાપે કહ્યું,

આ સર્વ ખડુ જોવા અને જાણવા લાયક છે. આજે તો આપણને પુરતો વખત નથી, તેથી કોઈ ખીજી વેળા તને હું અહીં લાવી, એ વિષે ખધું સમજાવીશ.

ત્યાર પછી, ખુલ્લા યોગાન વચ્ચે આવેલો પથરનો ગોળ કુવારો દેખાડી કહ્યું, કે આ કુવારો વૅલીંગ્ટન ફાઉન્ટન નામથી ઓળખાય છે. તું ક્યુક ઑફ વૅલીંગ્ટન વિષે ચઢતા વર્ગોમાં જઈશ ત્યારે ઇતિહાસમાં ઘણું જાણશે. તેઓ થોડોક વખત મુંબઈમાં રહી ગયા હતા. તેમના નામની ચાહગીરી માટે, કુવારાને વૅલીંગ્ટન ફાઉન્ટન નામ આપેલું છે.

સામેની પેલી મોટી ઇમારત, અગાઉ સેલર્સ હોમ તરીકે વપરાતી હતી. તે, અગાઉના ગાયકવાડ મહારાજાએ ખંધાવી આપી હતી. હાલ એમાં મોટા ફરફારો કરી, “ઑરએ લેજસ્લેટીવ ફાઉન્સીલ ચેમ્બર” તરીકે એનો ઉપયોગ થાય છે. એની બાજુના રસ્તે આગળ જતાં, ઑપોસ્ટા બંદર, અને ત્યાં બાંધેલા ગેટ વે ઑફ ઇંડિયા આવે છે. તેની નજીકમાં મુંબઈનું સૌથી મોટું તાજ મહાલ હોટેલ આવેલું છે.

આટલું સમજાવી બાંધે કહ્યું, નટવર, હવે ટ્રામને આ બીજે રસ્તેથી જતાં ઘણું જોવાનું અને જાણવાનું મળે છે; પણ હવે તો તું થાકી ગયેલો જણાય છે, માટે અહીંથી આપણે ટ્રામમાં બેસી સીધા ઘેરજ જઈએ. આવતા રવિવારે હું તને પાછો અહીં લાવી, ખીજું નવું નવું દેખાડી, તેની સમજણ આપીશ.

પાઠ ૧૯ મો.

હૉનૉર્ની રોડ અને પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ.

રવિવારના દિવસની નટવર બહુ આતુરતાથી રાહ જોતો હતો. કારણકે, એ દિવસે તેના બાપે એને ડેપાર્ટમાં આવેલી જોવા લાયક જગાઓ, અને મોટી જાણીતી ઇમારતો દેખાડવા લઈ જવાને કહ્યું હતું. પછી બાપ ફીકરો બંને તૈયાર થઈ, ઘેર આગળથી ટ્રામ ગાડીમાં બેસી, સીધા મ્યુઝિયમ આગળ ઉતર્યા.

મ્યુઝિયમના બાગ વચ્ચે ફરી, તેઓ વચમાં આવેલાં પુતળાં આગળ ઉભા. પુતળાંની તખ્તી ઉપરનું ઇંગ્રેજી લખાણ, નટવર વાંચી શકતો ન હોવાથી, બાપે તેને કહ્યું, આ પુતળું આપણા હાલના નામદાર શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમા ગાદી ઉપર આવ્યા, તે અગાઉ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ તરીકે ઓળખાતા હતા, તે વખતનું છે. એઓ નામદાર પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ હતા, તે દરમિયાન ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં મુંબઈ પધાર્યા હતા, ત્યારે એમની યાદ ખાસ જાળવી રાખવા માટે, આ મ્યુઝિયમ બાંધવામાં આવ્યું, અને એનું નામ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ રાખ્યું.

ત્યાર પછી, તેઓ મ્યુઝિયમવાળી ઇમારતમાં દાખલ થયા. સંગે મરમરના પથ્થરનાં કેટલાંક પુતળાંઓની વચ્ચે એક નાનો કુવારો હતો; તેની ડાબી બાજુના ઓરડામાં વાઘ, સિંહ, વાંદરાં, બિલાડાં, હરણ અને સાબર વગેરે, ઘણી ઘણી જાતનાં નાનાં મોટાં જંગલી પ્રાણીઓનાં શરીરોને “સ્ટક” કરી, કાચના મોટા ક્લેસમાં રાખેલાં જોયાં. જુદી જુદી જાતનાં અને લાત લાતના

રંગનાં પક્ષીઓ, જેવી રીતે જંગલોમાં ઝાડની ડાળીઓ ઉપર બેસતાં હોય, તેવીજ દબે ગોઠવ્યાં હતાં.

માળ ઉપર જઈ, અગાઉના વખતમાં લડાઈઓમાં તરવાર, ખંજર, ખંદૂક અને ઢાલ વગેરે વાપરવામાં આવતાં હથિયારોના નમુનાઓ જોયા. ખીજી તરફ અગાઉના રાજા રજવાડાઓની ગાદીઓ, અને પાશાકોના નમુના હતા તે જોયા. જુના વખતની કારીગરીથી શોભિતા ગાલીચાઓ, અને દેશી ચીતારાઓને હાથ ચીતરેલાં ચિત્રો હતાં તે પણ જોયાં.

એક ઓરડામાં જોવા જેવું ભારે કીંમતનું ખીસારી કાચકામ, હાથીદાંત ઉપર અજાયબી ભયુ કોતરકામ વગેરે જોઈ, નટવર ખડુજ આનંદ પામ્યો. એ ઓરડાની વચમાં, એક કાંસાનું પુતળું જોઈ નટવરે પૂછ્યું, આ પુતળું અહીં કેમ મુક્યું હશે?

ખાપે કહ્યું, આ ખંધી અમૂલ્ય વસ્તુઓ, આ ગૃહસ્થ જાહેર લોકોના લાભને માટે, મ્યુઝિયમને ભેટ કરી છે. એમનું નામ સર રતન જમશેદજી તાતા છે. એમના ખીજા ભાઈ, સર દોરાબ તાતાએ પણ ખડુ મોટી ભેટ આપી છે. ચાલ હું તને તે દેખાડું.

એમ કહી તેઓ પીકચર ગેલેરીવાળા ઓરડામાં આવ્યા. ખાપે કહ્યું, આપણા શહેરના લોકોને જોવા માટે આ એકજ જાહેર પીકચર ગેલેરી છે. કેવાં કેવાં મોંઘી કીંમતનાં આ નાનાં મોટાં સુંદર પીકચરો છે ! એમાંનાં કોઈ કોઈ તો, યુરોપના

ખડુ પ્રખ્યાત ચિતારાઓની પીછીના નાહર નમુનાઓ છે. આ તો આપણી એક ઉડતી મુલાકાત છે. અધી ચીજોનું ખારીકીથી અવલોકન કરવા માટે તો, ઘણા દિવસ સુધી અહીં આવીને આપણે જોવું જોઈએ. અત્યારે તો અહીં આપણે આટલું જોઈએ. હવે ચાલ, હું તને ખીજ જગાઓ દેખાડવા લઈ જાઉં છું.

અહાર રસ્તા ઉપર આવી, સામે આવેલી ઇમારત દેખાડી આપે કહ્યું, આ સર કાવસજી જેહાંગીર હોલ છે. એમાં મોટી જાહેર સભાઓ મળે છે, ભાષણો અને જલસાઓ થાય છે, તથા કોઈ કોઈ વેળાએ, “કોન્ફરન્સો” ભરાય છે. એની જોડમાં એલ્ફ્રીન્સ્ટન કોલેજ તથા આરમી એન્ડ નેવી નામની મોટી યુરોપિયન દુકાન આવેલી છે. આ રસ્તાની વચ્ચે, કાળા ઘોડા ઉપર, નામદાર રાજા એડવર્ડ સાતમાનું પુતળું છે. તેઓ કોણ હતા તે નટવર તું જાણે છે?

નટવર—હા, બાપા, અમારી વાંચનમાળામાં, એમના વિષે અમે પાઠ વાંચી ગયા છીએ. તેઓ નામદાર મહારાણી વિક્ટોરિયાના કુંવર, અને હમણાના આપણા રાજાના પિતા હતા.

સર કાવસજી જેહાંગીર હોલને રસ્તે, પાછલા ભાગ તરફ જતાં, બેડ સ્ટૉડ આવે છે. ત્યાં નામદાર પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સનું એક સુંદર પુતળું ઉભું કરેલું છે. ચાલ, જરા આગળ જઈએ. રાજાબાઈ ટાવરની ઉંચાઈ, અને તે ઉપર આવેલું મોટું ઘડિયાળ જોઈ, નટવર ખડુ ખુશી થયો, અને બાપ એ વિષે કાંઈ સમજાવશે, એમ વિચારી તેના મોં તરફ જોવા લાગ્યો.

બાપે કહ્યું, આ રાજાબાઈ ટાવર અને યુનિવર્સિટી હોલ તથા બાગ છે. એક વેળા ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા વચ્ચે લડાઈ જાગી હતી, અને તે વખતના કેટલાક મુંઝવણના રૂના વેપારીઓ, કરોડો રૂપિયા કમાઈ ગયા હતા. એમાં શેઠ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર નામના મોટા લક્ષાધિપતિ વેપારી હતા. તેમણે પોતાની માતાની ચાહગીરી રાખવા આ ટાવર બંધાવ્યો હતો.

આ બાગને રસ્તે, હવે પાછલા ભાગ ઉપર જઈએ. જો, આ “ઓવલ” નું મોટું મેદાન કહેવાય છે. એની પાછળ રેલ્વેની લાઇન, અને બેક બે નો દરિયો આવેલો છે. સામે જમણી તરફ જો; પેટ્રી બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેની મોટી ઓફીસનું મકાન છે.

આગળ ચાલતાં હાઈ કોર્ટનું મકાન, સેક્રેટરિયટ ઓફીસ, અને વડી તાર ઓફીસ આવી. તાર ઓફીસની સામે. મેદાનનાં એક ખૂણામાં કૂવો દેખાડી બાપે કહ્યું, મુંઝવણના લોકોમાં આ કૂવો ઘણો જાણીતો છે. એને ભીખા બેહરામનો કૂવો કહે છે. સવાર સાંજ, હજારો લોકો જતાં આવતાં એનું પાણી પીએ છે.

તાર ઓફીસથી ટ્રામની લાઇન આગળ આવતાં, રસ્તા વચ્ચે સુંદર કારીગરીવાળો ફ્લૉરા ફાઉન્ટન દેખાડ્યો અને કહ્યું, કે અગાઉના વખતમાં, કોટના કિલ્લાનો અહીં એક દરવાજો હતો, અને તેનું નામ ચર્ચગેટ હતું. તેથી તેની સામેના રસ્તાને ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ કહે છે. ત્યાં એક મોટું મિનારા ઉપર ઘડિયાળ સાથનું દેવળ આવેલું છે.

ફ્લૉરા ફાઉન્ટન આગળથી ચારે તરફ નજર કરીએ, તો મોટી મોટી ખંકે, ઑપ્રીસો, અને વિલાયતી માલની મોટી દુકાનો દેખાય છે. ઓરિયન્ટલ વીમા કંપનીની બીલ્ડીંગને મુખડે, આપણા દેશના જાણીતા એક મહાન પુરૂષનું પુતળું, જાહેર લોકોને પૈસે ઉભું કરેલું છે. એમનું નામ દાદાભાઈ નવરોજી છે. તેમણે વિલાયત જઈ, ઘણાં વરસો સુધી, હિંદના લોકોને માટે લડત ચલાવી હતી. એક વેળા તેઓ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટના મેમ્બર ચુંટાયા હતા. તેમને લોકો હિંદના દાદા તરીકે માન સાથે હંમેશાં યાદ કરે છે.

ત્યાંથી આગળ જતાં વહાઈટ વે કંપનીની વિલાયતી માલની મોટી દુકાન આવી. તેની પહોશનું જે. ઍન. પીટીટ લાયબ્રેરીવાળું સુંદર મકાન દેખાડી કહ્યું, આ મોટી લાયબ્રેરી લોકોમાં ઘણી જાણીતી છે, અને હજારો માણસો એનો સારો લાભ લે છે. પછી ત્યાંથી આડો જતો મોટો પહોળો રસ્તો દેખાડી કહ્યું, આ મોટો રસ્તો થોડા વખત ઉપર નવો બનાવેલો છે. એનું નામ ફીરોજશાહ મહેતા રોડ આપેલું છે. એ રસ્તો સીધો ઍલાર્ડ પિયર સુધી જાય છે. એ નવો રસ્તો કાઢવા માટે. મ્યુનિસિપાલિટીને કોટમાંનાં ઘણાં ઘરો વેચાતાં લઈ, તોડી નાખવાં પડ્યાં છે. એ રસ્તેથી ડાબી તરફ જતાં, ઑમ્બે ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટની ઑપ્રીસ અને મહારાણી વિક્ટોરિયાનું, જાણે કે તખ્ત ઉપર બેઠાં હોય અને માથે છત્ર ધરાયું હોય તેવું, ઘણી સુંદર કારીગરીવાળું પુતળું આવે છે.

પછી કોટનું બંબાખાનું, મોટી મોટી ઑપ્રીસોવાળી

ઇમારતો અને દુકાનો જોતા જોતા, તેઓ બોરીખંદરના ટ્રામ સ્ટેશન આગળ આવી પહોંચ્યા. ટ્રામને આવતાં વાર હુતી, એટલે બાપે કહ્યું, નટવર, આટલા લાગમાં નજીક નજીક, ત્રણ મોટાં સીનેમા થીએટરો આવ્યાં છે. આ ઍમ્પાયર થીએટર છે. પેલું કંપીટોલ સીનેમા થીએટર છે. આ રસ્તાની પછવાડે બીજું એક ઍક્સેલસીયર થીએટર આવેલું છે. મ્યુનિસિપાલ ઍપ્રીસની સામે કોટનું મોટું મેદાન આવેલું છે. તેને ઍસ્પેલેનેડ મેદાન કહે છે. એ મેદાનમાં દરરોજ સાંજે સેંકડો માણસો ક્રીકેટની રમત રમે છે. એના એક ખૂણામાં યુરોપિયનોનું મોટું ઍમ્બે જીમખાના આવેલું છે. તેની ગ્રાઉન્ડ ઉપર દર વરસે યુરોપિયન, હિંદુ, મુસલમાન અને પારસીઓની, એમ કોમવાર મોટી ક્રીકેટ મેચો રમાય છે. એને ઍમ્બે ક્રીકેટ કાનીવલ કહે છે. એ રમત નવ દિવસ સુધી ચાલે છે, અને એટલા દિવસ મેદાન, હુજારો લોકોની મેદનીથી ગાજીવાજી રહે છે.

એટલામાં ટ્રામ આવી લાગી, અને પગ રસ્તે તેઓ ઘણું ચાલેલા હોવાથી થાકી ગયા હતા, એટલે તુરત તેઓ તેમાં બેસી ગયા.

પાઠ ૨૦ મો.

મુંબઈનો વેપાર, ઉદ્યોગ, આયાત અને નિકાસની ચીજો.

એક દહાડો વર્ગમાં દાખલ થતાં, શિક્ષકે એક છોકરાને ઉદાસ ચહેરે બેઠેલા જોયો. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું, કે ગઈ

કાલેજ એના બાપે એને કુટરલ, પેન્સીલ, સ્ટીલ હોલડર, રબર, ડ્રોઈંગ રંગવાના રંગ, બ્લોટીંગ પેપર, અને પેન્સીલ ઘડવાનો સંચો અપાવ્યાં હતાં. તે બધું એક હાથડામાં મૂકી તે નિશાળમાં લાવતો હતો, પણ તે દિવસે તે ટ્રેનમાંજ ભૂટી આવ્યો હતો.

શિક્ષક આ સાંભળી દીલગીર થયા. પછી છોકરાને ધીરેથી સમજાવી કહ્યું, કે આવી તારી બેઠકારી માટે, તારા બાપા ગુસ્સે થઈ તને ઠપકો દેશે. હાલમાં તો એ બધી વસ્તુઓ તને પાછી નવી અપાવે ત્યાં સુધી, એનો ખપ પડે ત્યારે પાસેના છોકરાની માગી તું વાપરજે.

એક વહેરાનો છોકરો ઉભો થઈ બોલ્યો, સાહેબ, મારા બાપાની સ્ટેશનરીની દુકાન અગ્નિકુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમાં છે. કાલે હું એને માટે પેન્સીલ, રબર અને કુટરલ, તથા ડ્રોઈંગના રંગ લાવીશ.

બીજા એક મેમણના છોકરાએ કહ્યું, સાહેબ, કંટલરી બજારમાં અમારી છરી, કાતર વગેરે વેચવાની દુકાન છે. હું એને માટે કાલે પેન્સીલ ઘડવાનો ચપ્પુ લેતો આવીશ.

ત્રીજો છોકરો બોલ્યો, સાહેબ, સુતારચાલમાં અમારી કાગળની દુકાન છે, ત્યાંથી હું એને બે ત્રણ બ્લોટીંગ પેપરના ટુકડા લાવી આપીશ.

શિક્ષક હસી પડ્યા અને બોલ્યા, ઓહો! આપણો તો જાણે વેપારીઓનોજ વર્ગ હોય એમ લાગે છે. પછી એક છોકરા તરફ

નજર કરી પૂછ્યું, લાઈ, તમારી અટક કાપડીઆ છે, તો તમારી પણ કાપડની દુકાન છે કે?

કાપડીઆ—હા, સાહેબ, મુળજી જેઠા મારકેટમાં અમારી વિલાયતી કાપડની દુકાન છે.

ખીજે એક છોકરો બોલી ઉઠ્યો, સાહેબ, ઝવેરી બજારમાં અમારી સોના રૂપાના હાગીના વેચવાની દુકાન છે.

એક ખીજા છોકરાએ કહ્યું, સાહેબ, પાયઘોણી આગળ ત્રાંબાકાંટે અમારી ત્રાંબાપિત્તળ અને ઍલ્યુમીનયમનાં વાસણો વેચવાની દુકાન છે.

ખીજા એક છોકરાએ કહ્યું, સાહેબ, ખાંડ બજારમાં અમારી મોટી વખાર છે.

વળી એક છોકરાએ કહ્યું, સાહેબ, માંડવી દાણા બજારમાં અમારી પણ દાણાની વખાર છે.

એક ખીજા છોકરાએ કહ્યું, સાહેબ, નાગદેવી સ્ટ્રીટમાં મીલને લગતો સામાન વેચવાની અમારી દુકાન છે.

એક છોકરો—સાહેબ, તાળાં, નકૂચા, ખીલા, સળિયા વગેરે બધી જાતનો લોખંડનો સામાન, લુહાર ચાલમાં આવેલી અમારી દુકાને વેચાય છે.

ખીજે છોકરો—સાહેબ, જુમા મસજીદ આગળ અંગ્રેજી દવાઓ વેચવાની મારા બાપાની દુકાન છે.

શિક્ષક—ખસ, ખસ. આટલી બધી જુદી જુદી જાતના માલના વેપારીઓના ઠીકરાઓ મારા વર્ગમાં છે, એ બહુ ખુશી થવા જેવું છે. ત્યારે તો મારે આપણા મુંબઈ શહેરના વેપાર ઉદ્યોગ માટે, આજે તમારી આગળ વધુ વાત કરવી જોઈએ. સાંભળો, છોકરાઓ, આપણું શહેર એક મોટું વેપારી બંદર છે, એ તો તમે અત્યાર આગમજ જાણી ચુક્યા છો. દરરોજ આપણી ગોદીઓમાં, ઘણી સ્ટીમરો પરદેશનો માલ લઈ આવે છે, અને એજ સ્ટીમરો, આપણા દેશનો માલ પોતાને દેશ લઈ જાય છે.

બીજા દેશોનો માલ આપણા દેશમાં આવે, તેને “આયાત” માલ કહે છે. આપણે આપણા દેશનો ઉગેલો, તથા બનાવેલો માલ, બીજા દેશોમાં મોકલીએ છીએ, તેને “નિકાસ” માલ કહે છે. ઘણી ઘણી ચીજો, જે આપણે વાપરીએ છીએ તથા જોઈએ છીએ, તે બધીએ કાંઈ આપણા દેશમાં બનતી નથી, પણ બીજા દેશોમાં બની, આપણા માટે અહીં આવે છે. એવા આયાત માલનાં કોઈ છોકરો થોડાંક નામ આપશે?

એક છોકરો—હા, સાહેબ. તરેહ તરેહનું પરદેશી કાપડ, સોદાનો જાત જાતનો સામાન, દરેક જાતનું સંચાકામ, જાત જાતની ખાદ્ય ખોરાકની વસ્તુઓ, ટેલીફોન, ટેલીગ્રાફ અને ઇલેક્ટ્રીસિટી માટે હરેક જાતનો સામાન, દવાઓ, હથિયારો, મોટરકારો, ખાંડ, દારૂ, ગ્યાસતેલ, પેટ્રોલ, તથા રેલ્વે, કારખાનાં અને મીલોને લગતા સાંભાનો, જાત જાતની રખરખી તથા ચામડાની બનાવટો વગેરે.

શિક્ષક—શાખાશ, ખડુજ સારો જવાબ આપ્યો. હવે કોઈ છોકરો આપણા દેશથી નિકાસ થતા માલનાં થોડાંક નામ હાથ શકશે?

ખીજો છોકરો—હું કહું, સાલેખ? ઘઉં, ચણા અને ઘણી જાતનાં અનાજ. કાચું ભાંયમાંથી ખોદી કાઢેલું લોહું. જાત જાતનાં ખીયાં, અળસી, જનાવરોનાં ચામડાં, શીંગડાં, હાડકાં વગેરે.

શિક્ષક—એ તો ડીક. પણ ખીજ એક ખડુ ઉપયોગી, મોટા જગ્યામાં નિકાસ થતી ચીજ તો ભૂલી જ ગયા તે કોઈને યાદ આવે છે?

થોડાક વખત વિચારમાં પડી છોકરાઓ એક ખીજ સામું જોવા લાગ્યા. કોઈ છોકરા તરફથી જવાબ નહિ મળ્યો, એટલે શિક્ષકે કહ્યું, કે આપણા દેશ ઘણા મોટા જગ્યામાં રૂ ઉગારે છે. આપણા દેશની કાપડની મીંસા. એનો થોડાક ભાગ વાપરે છે; તથા દર વરસે સાંમે ગાંસડી રૂ. ઇંગ્લેંડ, ચીન, જાપાન તથા જર્મની જાય છે. ત્યાં એનું સુતર અને કાપડ બને છે. પરદેશી તૈયાર કાંતેલું સુતર અને કાપડ. આપણા દેશમાં ઘણા મોટા જગ્યામાં આવે છે.

આપણા મુંબઈ શહેરનો મોટો ઉદ્યોગ કાપડ વણવાની મીંસાનો છે. ચીંચપોકલી, પરેલ, દાદર, તારદેવ અને ઍલ્ફ્રીન્સ્ટન રોડ વગેરે ઠેકાણે, ઘણી મીંસા આવેલી છે, અને તેમાં રોજ લગલગ બે લાખથી વધારે માણસો કામે લાગે છે.

હવે તમે આપણા શહેરમાં આવેલાં થોડાંક મોટાં. વેપારી બજારોનાં નામ જાણો તો ઠીક. કાલ્યાદેવી, ભૂલેશ્વર, ઝવેરી બજાર, કાપડ બજાર, અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ, નાગદેવી સ્ટ્રીટ, કટલરી બજાર, જકરિયા મસ્જિદ, માંડવી, પાયધોણી, લીંડી બજાર, નળ બજાર, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, લુહાર ચાલ અને જુની હનુમાન લેન, એ બધા શહેરના મુખ્ય વેપારી લતાઓ ગણાય છે. અહીં જથ્થાબંધ તથા છુટક વસ્તુઓનો, આખો દિવસ ભારે વેપાર ચાલે છે. તેથી અહીં વેપારીઓની, તથા લોકોની ભારે ગીરદી રહે છે, અને લોકોનો વસવાટ પણ બહુ ગીચ છે.

આજે તો આ બાબત હું અહીં પુરી કરું છું, પણ એ બધી ધાત તમે ધ્યાનમાં રાખી યાદ રાખશો, તો તમને ઘણા ફાયદો થશે. જે જે લતાઓનાં આજે તમે નામ જાણ્યાં છે, એ બધાં નકશામાં ખોળી કાઢવાનો ચત્ત કરજો.

પાઠ ૨૧ મો.

મ્યુનિસિપાલિટિ અને તેનો વહીવટ.

એક દહાડો સવારમાં વહેલો, શંકર પોતાના બાપ સાથે, ગાવાળીઆ તળાવ આગળની બાજુમાં આવેલા લક્ષ્મિનારાયણના મોટા મંદિરે જતો હતો. તે ઘણી વેળા એ રસ્તે થઈ મંદિરમાં ગયો હતો, પણ આજે તો આખે રસ્તે મોટરગાડીઓની બહુ

ભારે ધમાલ ચાલી રહી હતી, તેથી ઘણી મુશ્કેલીથી આગળ જવાતું.

વળી બાવાળીઆ તળાવવાળા મેદાનમાં, કપડાં અને કંતાનના મોટા મોટા માચડાઓ ઉભા કરેલા હતા, તથા ત્યાં માણસોની ભારે ઠઠ થઈ રહી હતી. તેથી તે સમજ્યો, કે આજે મંદિરનો કોઈ મહોત્સવ હશે, તેને લઈ અહીં મેળો ભરાતો હશે. તેણે પોતાના બાપને પૂછ્યું, શું, આજે એવો કોઈ મોટો તહેવાર છે કે જેથી આટલા બધા લોકો અહીં એકઠા થયા છે?

બાપ—શંકર, આજે કોઈ મોટો તહેવાર નથી, તેમજ મેળો પણ નથી. છતાં આપણા શહેરને માટે તો આજનો દિવસ મોટો કહેવાય. આજે મ્યુનિસિપાલિટીના મેમ્બરોની ચુંટણીનો દિવસ છે. તું આજે શહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં ફરે, તો કોટ, માંડવી, ભૂલશ્વર, ગીરગામ, ભાયખલા, પરેલ અને માહીમમાં પણ આવીજ ધમાલ તારી નજરે પડે.

શંકર—એક દિવસ હું કોટમાં ગયો હતો, ત્યાં બેરીબંદરના સ્ટેશનની સામે મોટી મ્યુનિસિપાલ બીલ્ડીંગ જોઈ હતી; પણ ત્યાં કોણ રહે છે અને શું કરે છે તે હું જાણતો નથી.

બાપ—આપણા શહેરના સુધારા વધારા, સુખશાંતિ, કેળવણી, દુઃખ દરદોના ઉપાયો અને અટકાવો, જન સમાજનાં ફરવા હરવાનાં સાધનો વગેરે, અનેક બાબતોનો વહીવટ આપણે પોતેજ કરીએ છીએ. પણ દરેક માણસ એ કામ માટે, પોતાની શક્તિ અને વખત ફાજલ પાડી શકે નહિ. એ માટે થાડાંક માણસોનું મંડળ

કરવામાં આવે છે. એ મંડળમાં જોડાવા માટે શહેરના આગેવાન જાણીતા માણસો, જેઓ શહેરના વહીવટમાં ઉલટ લેતા હોય, એવાઓ ઉમેદવારી કરે છે. એવા તો ઘણા ઉમેદવારો હોય છે, પણ તેમાંથી શહેરના લોકોના મત, જેમની તરફેણમાં વધારે પ્રમાણમાં અપાયા હોય, તેવાઓને ચુંટી કાઢે છે. એવી રીતે ચુંટી કાઢેલાં માણસો મ્યુનિસિપાલિટિના મેમ્બરો ગણાય છે. એ બધા મેમ્બરોની બનેલી મંડળીને “મ્યુનિસિપાલ કૉર્પોરેશન” કહે છે. શંકર, તને ભણી ગણી મોટો થઈ મ્યુનિસિપાલ કૉર્પોરેટર થવા ગમે છે? કૉર્પોરેટર થઈ, શહેરના કામમાં ઉલટ લઈ, તેમાં સુધારા વધારા કરી, લાખો માણસોનાં સુખ અને આનંદમાં ઉમેરો કરવો, એ ખડુ શોભા ભર્યું છે.

વળી આવી રીતે લોકોના મતથી ચુંટી કાઢેલું મંડળ મોટું હોય છે. તે મંડળ પોતાનામાંથી થોડાકોને ચુંટી કાઢી, નાનું મંડળ બનાવે છે. એ નાનું મંડળ તે સ્ટેડીંગ કમીટી કહેવાય છે.

મ્યુનિસિપાલિટિને લગતાં દરેક કામકાજ અને ખાતાંઓ ઉપર દેખરેખ રાખી, અધિકાર ચલાવવા માટે, સરકાર તરફથી એક મોટો ઓધેદાર નીમાય છે, જે મ્યુનિસિપાલ કમિશનર કહેવાય છે. મ્યુનિસિપાલિટિને બહોળો કારભાર કરવાનો હોવાથી, જુદાં જુદાં કામો માટે, જુદાં જુદાં ખાતાંઓ સ્થાપ્યાં છે. જેમાં ઘણાં અગત્યનાં તરીકે, ઇજનેરીખાતું, શહેરની સુખાકારી જાળવવાનું ખાતું, નવા રસ્તાઓ બાંધવા, જુના સુધારવા, તથા તેમના ઉપર રાત્રે લાઈટ કરવાનું ખાતું, કેળવણીખાતું અને

પાણીખાતું વગેરે છે. એ બધા કામને માટે મોટા પગારના ઘણા અમલદારો હોય છે, અને તેમના હાથ નીચે કામદારોની મોટી ફોજ હોય છે.

આપણા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટિ, આખા દેશમાં પહેલા નંબરની ગણાય છે. દર વરસે બેથી ત્રણ કરોડ રૂપિયાના આવક ખર્ચનો વહીવટ કરતું ખાતું, કેટલું ગંજાવર હોવું જોઈએ, એનો હાલમાં તો તને પુરો ખ્યાલ નજ આવે. શંકર, તું મોટો ઘરે અને આખું મુંબઈ શહેર ફરી માહીતગાર થશે, ત્યારેજ તને મ્યુનિસિપાલિટિના બહોળા કારભારની સમજ પડશે.

પરેલ તરફ નવી બાંધેલી કીંગ ઍડવર્ડ મેમોરીઅલ હોસ્પિટાલ, મજગામ જતાં મોટા રસ્તા ઉપર સર જે. જે. હોસ્પિટાલ, ધોખીતળાવ આગળની ગોકળદાસ તેજપાલ હોસ્પિટાલ, આર્થર રોડ ઉપર આવેલી ઉડતા રોગોની હોસ્પિટાલ, ભાયખલા ઉપરની મરાઠા પ્લેગ હોસ્પિટાલ અને માટુંગા આગળની રગતપીતના હીંઓની હોસ્પિટાલ વગેરે, ખીજાં ઘણાં નાના મોટાં દવાખાનાંઓ, અને કામદાર ગરીબ વર્ગોની સ્ત્રીઓ માટે સુવાવડખાનાંઓનો નિભાવ, આપણી મ્યુનિસિપાલિટિ કરે છે.

લાકોને ફરવા હરવાનાં કેટલાં બધાં સાધનો એણે પુરાં પાડ્યાં છે! મોટા વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ, સર ફીરોજશાહ મહેતા અને હુંગીંગ ગાર્ડન્સ, ચોપાટી આગળનો બાગ, એ ઉપરાંત ખીજા નાના ઘણા બાગ બગીચાઓ, મ્યુનિસિપાલિટિને ખર્ચે નિભે છે.

દરેક લતામાં ઠેરઠેર મ્યુનિસિપાલ સ્કૂલનાં પાટીયાં લગાડેલાં તારા જેવામાં આવશે. શહેરમાં પ્રાથમિક કેળવણીનો ખહોળો ફેલાવો કરવા માટે કેટલી અધી ગુજરાતી, મરાઠી અને ઉર્દૂ શાળાઓ પાછળ એ ભારે ખર્ચ કરે છે! બીજું તો ઘણું ઘણું એને માટે જાણુવા જેવું છે, પણ તું કંટાળી ન જાય માટે, હમણાં તો આટલીજ વિગતો જાણેલી સારી.

શંકર—આપા, તમે કહ્યું હતું, કે શહેરમાં જુદે જુદે ડોકાણે પણ આજે આવી ચુટણીની ધમાલ પડતી હશે. અધીજ ચુટણીનું કામ આ એકજ બાબુ કેમ ન રાખ્યું?

આપ—શહેરનો મોટો વિસ્તાર જેતાં મ્યુનિસિપાલિટિએ દરેક કારોબાર સરળ રીતે ચાલે, અને દરેક ડોકાણે સારી રીતે દેખરેખ રહે, એ માટે શહેરના જુદા જુદા ભાગો પાડેલા છે. એવી રીતે પાડેલા ભાગલાને મ્યુનિસિપાલ વોર્ડ કહે છે. એ અથા વોર્ડને, અંગ્રેજી બારાખડીના એ, બી, સી, ડી, ઇ, એફ, અને જી, અક્ષરોથી અનુક્રમે ઓળખાવેલા છે. આવી રીતે જુદા જુદા મ્યુનિસિપાલ વોર્ડ બતાવનારો નકશો આપણે ઘેર છે, તે હું તને દેખાડીશ.

પાઠ ૨૨ મો.

શહેરના મ્યુનિસિપાલ વિભાગો.

એક મહાડો નિશાળની ખંને બાબુએ થોડેક છેટે, કેટલાક મજૂરો એ થાંભલા ઉભા કરતા હતા; ત્યાં નિશાળનો ઘંટ વાગી

ગયા છતાં, કેટલાક છોકરાઓ ટોળું થઈ ઉભા હતા. તેઓ મોડું થતાં શિક્ષક ગુસ્સે થશે એવી ધાકથી, ઝપાટાખંધ હોડતા હોડતા વર્ગમાં આવ્યા. ચોપડીઓ વગર ખાલી હાથે, ઘણા છોકરાઓને એકઠા થઈ મોડા આવવાનો ખનાવ, શિક્ષકને જરા નવાઈ જેવો લાગ્યો. વર્ગમાં બેઠા પછી તેમણે છોકરાઓને પૂછ્યું, આજ ઘણા છોકરાઓ વર્ગમાં મોડા આવ્યા તેનું શું કારણ હશે?

એક છોકરો—સાહેબ, અમે તો નિશાળમાં વહેલા આવ્યા હતા; પણ ઘંટ વાગ્યા અગાઉ, કેટલાક માણસો, હાથ ગાડીમાં નાખી બે થાંભલા લાવ્યા. પછી બીજાં બે ત્રણ માણસો આવ્યાં. એકના હાથમાં ભુરું રંગનો મોટો કાગળ હતો, અને તે ઉપર સફેદ લીટીઓ દોરેલા નકશા જેવું હતું. બીજાના હાથમાં લાંબી માપવાની પટ્ટી હતી. નકશામાં જોઈ તેઓ આપણી નિશાળની બંને તરફના, માપવાની પટ્ટી વહે રસ્તા માપી, બંને છેડે ખારો ખોદી, થાંભલા ઉભા કરતા હતા. તે જોવાની લેહમાં, ઘંટ વાગી જવાની અમને ખબર ન પડી, તેથી વર્ગમાં આવતાં મોડું થયું છે.

બીજો છોકરો—સાહેબ, એ થાંભલા શા માટે ઉભા કર્યા, અને ને ઉપર અંગ્રેજીમાં શું લખ્યું છે, તે અમે સમજી શકતા નથી.

શિક્ષક—ગાડીઘોડા અને મોટરગાડીઓની મોટી આવજાવાળા રસ્તા ઉપર આવેલી નિશાળ આગળ, એવા થાંભલા હમણાં હમણાં બંને જોવામાં આવે છે. ઘણા હાંકનારાઓ રસ્તાઓ ઉપર

વધારે ઝડપથી, અને કોઈ વાર બેઠરકારપણે ગાડીઓ દોડાવે છે, અને નાનાં બાળકો નિશાળ આગળ ઉભાં, અથવા રમતાં અને અને દોડતાં હોય, તેઓ ઘણીવાર તેના ભોગ બની કચડાઈ જાય છે. માટે મ્યુનિસિપાલિટિ, છોકરાંઓની સલામતી માટે, જ્યાં જ્યાં નિશાળો આવી હોય ત્યાં ત્યાં, ગાડીવાળાઓને સલામતીને હાંકવાની ચેતવણી આપવા માટે, એવા થાંભલા ઉભા કરે છે.

ત્રીજો છોકરો—સાહેબ, મારા બાપા પણ મ્યુનિસિપાલિટિના મેમ્બર છે; તેમણે પણ મને એ વિષે કેટલુંક સમજાવ્યું હતું.

શિક્ષક—ઓહો! તારા બાપા મ્યુનિસિપાલ કોર્પોરેટર છે! તેઓ કયા વોર્ડમાંથી ચુંટાયા છે?

છોકરો—સાહેબ, તમે શું પૂછો છો તે હું સમજી શકતો નથી. તેઓને મુંબઈનાજ લોકો મત આપી. મ્યુનિસિપાલિટિમાં મોકલાવ્યા છે.

શિક્ષકે જાણી લીધું કે, છોકરાઓ વોર્ડ એટલે શું. તે જાણુતા નથી. એટલે એ બાળત વર્ગને સમજાવી હોય તો ઠીક. એમ ધારી એક છોકરા પાસે મુંબઈનો નકશો મંગાવી, ભીંત ઉપર ટાંગ્યો. પછી વર્ગ તરફ ફરી બોલ્યા, આજે હું તમને જે સમજાવું છું તે ધ્યાનમાં રાખજો. એ જાણવું તમને જરૂરનું છે. જુઓ, આ મુંબઈનો નકશો છે. તે જુદા જુદા રંગે રંગેલા છે. ગણી કાઢો, એમાં રંગેલા ભાગો તમે કેટલા ગણી શકો છો?

એક છોકરો—સાહેબ, સાત ભાગો પાડી, તેને જુદા જુદા રંગ આપ્યા છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. મ્યુનિસિપાલિટીએ શહેરને સાત વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું છે, અને તેને એ વોર્ડ, બી વોર્ડ, સી વોર્ડ, ડી વોર્ડ, ઇ વોર્ડ, ઍફ વોર્ડ અને જી વોર્ડ, એમ નામ આપ્યાં છે. નકશા તરફ જુઓ. હું જેટલા ભાગ ઉપર લાકડી ફેરવું છું, એટલા ભાગ એ વોર્ડ કહેવાય છે. કોઈ કહી શકશે કે મેં લાકડી ફેરવી દેખાડેલી જગામાં, શહેરના કયા કયા ભાગો આવી જાય છે?

છોકરો—સાહેબ, કોલાબા, અંપોલા ખંદર, કાટ, ચર્ચગેટથી મરીનલાઇન્સ સુધીનાં મેદાનો, અને અંલાઈ પિયરથી કર્નાક ખંદર સુધીનાં બધા ભાગ તેમાં આવી જાય છે.

આ જવાબથી શિક્ષક ઘણા રાજી થઈ ગયા, અને બોલ્યા, તમને નકશો બેતાં ઘણો સારો આવડે છે. વર્ગના દરેક છોકરાએ, નકશા ઉપરથી, શહેરની જુદી જુદી જગાએ કયાં કયાં આવી છે, તે જાણવું જોઈએ. જુઓ, હવે હું બી વોર્ડ ઉપર લાકડી ફેરવું છું. કહો, એમાં શું શું આવ્યું છે?

આ સવાલનો જવાબ છોકરાઓ આપી શક્યા નહિ; તેથી શિક્ષકે કહ્યું, કે આતો શહેરનો મોટો વેપારી વિભાગ છે. એમાં મોટી ગોદીઓ, મોટાં ગોડાઉનો, અને મોટાં વેપારી બજારો આવ્યાં છે. ચક્રો, માંડવી, ઉમ્મરખાડી અને ડાંગરી, એ બધું આ વિભાગમાં આવ્યું છે.

હવે જુઓ, સી વોર્ડ હું તમને દેખાડું છું. પણ એક વાત યાદ રાખજો, કે એમાં, અને ખીજા વિભાગોમાં આવેલી જગાઓનાં ઘણાં ઘણાં નામો તમે સાંભળીને કદાચ અકળાઈ જશો, કે એ બધાં નામો યાદ કેમ રહે? પણ સાંભળો, એ વિભાગોમાં આવી જતી જુદી જુદી જગાઓનાં બધાંજ નામો, તમારે કવિતાની માફક ગોખી રાખવાનાં નથી. એકેક વિભાગનું એકેકું, પણ જાણીતી જગાનું નામ યાદ રાખશો, એટલે બસ. વારંવાર નકશો જોવાની ટેવ પાડશો તો, બધા વિભાગો અને તેમાં આવેલી જગાઓનાં નામ, તમને સહેલાઈથી આવડી જશે.

સી વોર્ડમાં ઘોખીતળાવ, મારકેટ, ફણસવાડી, ભૂલેશ્વર, કુંભારવાડા, અને ખારા તળાવના ભાગો આવ્યા છે.

ડી વોર્ડ તો તમને ઘણી સહેલાઈથી યાદ રહી જશે. ગીરગામ, ખેતવાડી, ચોપાટી, વાલકેશ્વર અને મહાલક્ષ્મિના ઘણા જાણીતા ભાગો એમાં આવ્યા છે.

ઈ વોર્ડમાં તારદેવ, ભાયખલા અને મજગામ વગેરે ખીજા પણ થોડા ભાગો આવેલા છે.

પરેલ, દાદર, માદુંગા અને શીવ, વગેરે એક વોર્ડમાં આવ્યાં છે; તથા વરલીથી માહીમ સુધીનો પશ્ચિમ તરફનો બધો ભાગ, જી વોર્ડમાં આવેલો છે.

છોકરાઓ, આજે મેં નકશો દેખાડી કહેલી વાત ધ્યાનમાં રાખજો. દર વખતે નકશો જોઈ, તે વાંચ્યા કરશો તો, તમને બહુ ફાયદો થશે. વળી બે ચાર વખત સુંબઈનો નકશો પાડી,

તેમાં લીટીઓ દોરી, જુદા જુદા વિભાગો કેવી રીતે આવ્યા છે તે દેખાડશે તો, તમને એ ખાખત સહેલાઈથી આવડી જશે. હું ઇચ્છું છું, કે ખધા છોકરા આવતી ભૂગોળની વારીએ, તમારી નોટ બુકમાં મુંબઈનો નકશો દોરી, તેમાં આ સાતે વિભાગો દેખાડી, જુદા જુદા રંગે રંગી લાવી મને દેખાડજે.

પાઠ ૨૩ મો.

ગવર્નમેંટ હાઉસ.

છાટાલાલ માસ્તર સરકારી શાળામાં ઘણાં વરસ સુધી શિક્ષકની નોકરી કર્યા પછી, ઘડપણને લીધે તે નોકરી છોડી, હવે પેન્શન મેળવી ઘેર બેઠા હતા. આનંદ ચૌદશનો તહેવાર હોવાથી, તે દિવસે બધી શાળાઓ બંધ હતી; તેથી તેઓ પોતાના દિકરાના ત્રણ નાના દિકરાઓને લઈ, દરિયા કિનારે ચાપાટી ફરવા આવ્યા હતા. સંડહસ્ટ રોડ ઉપર રહેતા હોવાથી, આડે દહાડે ચાપાટીને દરિયે આવવાનું તેઓને કંઈ ભારે ન હતું; પણ આજ તો લાખો માણસોની ભારે ઠઠ હોવાથી, આખો રસ્તો માણસોથી ઉલરાઈ જતો હતો. ભીડને લીધે તેઓને આગળ ચાલવાની જગા પણ મળતી નહોતી. હજારો નાના મોટા ગણપતિની મૂર્તિઓને, કોઈ ગાડીમાં, કોઈ પાલખીમાં, તો કોઈ માથે મૂકી; વાજાં, ઢોલ, તાસાં અને પીપુટીઓ સાથે, વાજતે ગાજતે દરિયા કિનારે લઈ જતા હતા. ગાડી ઘોડા અને

મોટર ગાડીઓનો વહેવાર તો તદ્દન અંધજ હતો. આખે રસ્તે પોલીસનાં સંજ્યાઅંધ માણસો અંદોઅસ્ત જાળવી રહ્યાં હતાં. અહુ મુશ્કેલીથી જેમ તેમ કરતાં, તેઓ ચોપાટીના મોટા સેંડહુસ્ટર્ પુલ ઉપર થઈ, કિનારે રેતીમાં આવી બેઠા. આજે કિનારા ઉપર પણ અહુજ ભારે ઠઠ હતી, અને ઘણા ઘણા મંડળીઓ છમછમીયાં વગાડી, ગીતો ગાતી, મૂર્તિઓને પાણીમાં ડૂબાડતી. આવડું મોટું સરઘસ, અને આવા દેખાવો, મુંબઈમાં ખીજા તહેવારો ઉપર જવલ્લેજ જોવામાં આવે છે.

સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો હતો, ને રાત પરવાની શરૂઆત થઈ હતી. છેક સાંજ પડી ગઈ હતી, તેથી માસ્તર ટિકરાઓ સાથે ઘેર જવાની તૈયારીમાં હતા. એટલામાં મલખાર હીલ ઉપરના છેડેના ભાગ ઉપર, બાણુની નજર એક મોટી લાલ બતી ઉપર પડી. તેણે તુરત પૂછ્યું, દાદાજી, પેલી સામે મોટી લાલ બતી શા માટે છે? જુઓ, એ કેવી ઝગમગી રહી છે?

છોટાલાલ પાંતે શિક્ષક હોવાથી, નાનાં બાળકોને નવી નવી વાતો સમજાવવામાં અહુ રસ લેતા, અને તેમના પૂછેલા સવાલો, બાળકો બરાબર સમજી શકે એવી રીતે કહેવામાં આનંદ પામતા. તેમણે કહ્યું, બાણુ, આ સામે મલખાર હીલ છે. તેના છેક છેડા ઉપર જમીનની અણીવાળો ભાગ છે, તેને મલખાર પોઈન્ટ કહે છે. એની પેલી બાણુએ પણ દરિયોજ આવ્યો છે. તું આગળ જતાં શીખરો, કે જમીનનો ભાગ અણીવાળો થઈ પાણીમાં ગયો હોય, એવા જમીનના ભાગને ભૂશીર કહે છે. પેલા સામે કોલાબાની જમીનનો છેડો દેખાય છે, અને પણ

કોલાખા પોઈંટ કહે છે. મુંબઈના નકશામાં એવી બીજી પોઈંટ તારા જોવામાં આવે, તે તું ઘેર જઈ મને દેખાડજે.

આ મલબાર પોઈંટ ઉપર આપણા ગવર્નર સાહેબ રહે છે. એમના રહેવાના મકાનને ગવર્નમેંટ હાઉસ કહે છે. એ અહીં હમણાં થોડાં વરસ થયાં નવું બાંધવામાં આવેલું છે. એ બાંધ્યું તેની અગાઉ, મુંબઈના ગવર્નરો, પરેલ તરફ આવેલું એક મોટું સુંદર મકાન છે તેમાં રહેતા. હવે એ મકાન ખાલી પડતાં, ત્યાં મોટી સરકારી “લેબોરેટરી” બનાવી છે. તેમાં અનેક જાતનાં દુઃખ દરદોની રસી બનાવવામાં આવે છે, અને જુદી જુદી જાતના રોગો માટે, નવા નવા ઉપાયોની શોધખોળ ચલાવે છે.

બાબુ—દાદાજી, તમે મુંબઈના ગવર્નરો માટે બોલ્યા. તે શું મુંબઈમાં ઘણા ગવર્નર સાહેબો રહેતા હશે ?

દાદાજી હસી પડ્યા અને બોલ્યા, બાબુ, મુંબઈ શહેર અને આખા ઇલાકા માટે એકજ ગવર્નર હોય છે. પણ તેઓ દરેક પાંચ પાંચ વરસે બદલાય છે. હું તારા જેવડો નાનો હતો, ત્યારથી આજસુધીમાં, મેં દસ બાર ગવર્નર સાહેબોને આવી ગએલા જોયા છે. આપણા નામદાર શહેનશાહ, વાઈસરોય અને ગવર્નરોની નીમણુક કરે છે. તેઓ આપણા દેશમાં આવી, પાંચ વરસ અધિકાર ચલાવી, પાછા પોતાને વતન જાય છે, અને તેમની જગા ઉપર નવા માણસો નીમાય છે. એવી રીતે દર પાંચ પાંચ વરસે, નવા નવા વાઈસરોય અને ગવર્નરો બદલાયા કરે છે.

પરેલનું જીનું ગવર્નમેંટ હાઉસ પણ, આપણું શહેર અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યા પછી ઘણું વરસે આંધુનું હતું. તે અગાઉના ગવર્નરે કોટમાં રહેતા. મ્યુઝિયમથી ટાઉન હોલને રસ્તે દ્રામગાર્ડી હાઉસ છે, એ રસ્તા ઉપર અંગ્રેજોનું એક દેવળ છે, તેની નજીકમાં હોન્ની હાઉસ નામે એક અગાઉના વખતનું મકાન છે. એ મકાનમાં ઘણા વરસો સુધી ગ્રેટ વેસ્ટર્ન હોટેલ નામનું એક જાણીતું હોટેલ હતું. તે ઍડમીરલ્ટી હાઉસ અને સેક્રેટેરિયટ ઑફીસ તરીકે વપરાતું હતું, અને તેની નજીકમાં ઍપોલો સ્ટ્રીટમાં ફોર્ટ હાઉસ હતું, જ્યાં હમણા સરહાર પોલીસ ખીલ્ડીંગ આવેલી છે, તેમાં મુખ્યધના ગવર્નરે રહેતા હતા.

ઘણાં વરસો અગાઉ નામદાર શહેનશાહ ઍડવર્ડ સાતમા, પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ તરીકે ઓળખાતા હતા, તે અરસામાં નામદાર મહારાણી વિક્ટોરિયાએ એમને આપણા દેશમાં મોકલ્યા હતા. મુખ્યધમાં એઓ જટલા વખત રહ્યા હતા, તેટલા વખત એમના ઉતારાની સઘળી ગોઠવણ, પરેલના ગવર્નમેંટ હાઉસમાં કરવામાં આવી હતી.

ખાલુ—પણ દાદાજી, આ મોટી લાલ ખતી શા માટે અહીં રાખે છે ?

દાદાજી—આપણા ગવર્નર સાહેબ કાંઈ આખું વરસ મુખ્યધમાં રહેતા નથી. મુખ્યધમાં ગરમીના દિવસોમાં ઘણી ગરમી પડે છે, તેથી માર્ચ, એપ્રિલ અને મે મહિનાઓમાં તેઓ મહાબલેશ્વર રહે છે. એ મથક પહાડોના ઉંચાણમાં આવેલું

હોવાથી, ત્યાં ગરમીની રૂઠમાં પણ સારી ઠંડક રહે છે. ચોમાસામાં તો એ પહાડો ઉપર બહુજ ભારે વરસાદ પડે છે, એટલે તેઓને ત્યાં રહેવું ઠીક લાગતું નથી. તેથી ચોમાસામાં તો, તેઓ પુનાની પાસે ખડકી નામે ગામ આગળ, ગણેશખીડના મહેલમાં જઈ રહે છે. માત્ર ઠંડીના ત્રણ ચાર મહિનાજ તેઓ મુંઝવુંમાં રહે છે.

ગવર્નર સાહેબનો મુકામ મુંઝવુંમાં છે કે નહિ, તે દેખાડવા માટે એ જાતની નિશાની રાખી છે. ગવર્નર મુંઝવુંમાં રહેતા હોય, ત્યારે દિવસની વખતે એક વાવટો ઉડતો રાખવામાં આવે છે. રાતના અધારામાં તો તે વાવટો જોઈ શકાય નહિ, માટે આ મોટી લાલ ખત્તી રાખે છે. બાબુ, હવે તું સમજ્યો કે ?

બાબુ—હા દાદાજી, આજે તમારી વાતો સાંભળી મને ઘણી મઝા પડી, અને વળી તે સાથે ઘણું નવું નવું શીખવાનું મળ્યું.

દાદાજી—ઠીક. ચાલો, છોકરાં, રાત પડી ગઈ છે માટે હવે ઉતાવળા ઘેર જઈએ.

પાઠ ૨૪ મો.

મુંઝવુંની જુદી જુદી કોમોનાં ધર્મસ્થળો.

એક દહાડો નિશાળમાં પાઠ પુરા થઈ રહ્યા છતાં, છુટ્ટીની વેળાને અર્ધા કલાકની વાર હતી. શિક્ષકે જોયું, કે છોકરાઓ

વગર કામે નકામા બેસી, વાતો કરી ઘોંઘાટ કરી મૂકશે, અને કોઈક તો વળી અટક્યાળાં પણ કરશે, માટે એમનાં મન કોઈ આખતમાં રોકેલાં રાખ્યાં હોય તો ઠીક; એવું વિચારી વર્ગને કહ્યું, છોકરાઓ, આજે હું તમને થોડાક સવાલો પૂછું છું. જોડે, કોણ કોણ હોશિયારીથી જવાબ આપે છે.

છોકરાઓ શાંત થઈ ગયા, અને શિક્ષક શું સવાલ પૂછે છે, તે માટે ધ્યાન દઈ તેમના તરફ જોવા લાગ્યા.

શિક્ષક—આપણા શહેરમાં ઘણી ઘણી કોમોના લોકો વસે છે. થોડીક મુખ્ય કોમોનાં નામ બોલો જોઈએ.

છગન—સાહેબ, હિંદુ, મુસલામાન, પારસી અને અંગ્રેજ.

શિક્ષક—ઘણી ઘણી કોમના લોકો જોવામાં આવે છે; પણ આ ચાર મુખ્ય કોમનાં નામ આપ્યાં, એ ઠીક છે. હવે હિંદુ કોમની વસ્તી, એ બધામાં ઘણીજ મોટી હોવાથી, એમનાં ધર્મસ્થળો પણ ઘણી મોટી સંખ્યામાં, ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે. કોઈ છોકરો એ વિષે કાંઈ થોડું ધણું જાણતો હોય, તો વર્ગને સમજાવી શકશે?

હરીભાઈ—સાહેબ, હિંદુઓની થોડીક ધર્મની જગાઓ વિષે હું જાણું છું. આજ રાત્રે, ગોવાળીઆ તળાવ આગળ આવેલા લક્ષ્મિનારાયણના મંદિરની જાત્રા ભરાશે, તે જોવા હું જવાનો છું. એ મંદિર શેઠ ગોકળદાસ તેજપાલે બંધાવ્યું છે. અગાઉ ત્યાં આગળ ગોવાળીઆ તળાવ નામનું મોટું તળાવ હતું; તેની પાડોશમાં, ટેકરીના ચઢાણવાળા ભાગ ઉપર એ આવેલું છે. હાલ

તો એ તળાવ પુરી નાંખી, ત્યાં મેઢાન ખનાવ્યું છે. અગાઉના વખતમાં ગોવાળો, એની આસપાસની જગાઓ ઉપર, ગાય-ભેંસો ચરાવતા હશે, એ ઉપરથી એનું નામ ગોવાળીઆ તળાવ પડ્યું હશે. અહીં ઘણા દિવસ સુધી જાત્રા ભરાય છે, અને એક દિવસ આતશબાજી ફોટે છે.

રામજી—સાહેબ, ખંખાલા હીલ ઉપર વોર્ડન રોડને નાકે, હિંદુઓની માનીતી માતા મહાલક્ષ્મિનું મોટું મંદિર આવેલું છે; ત્યાં પણ દર વરસે નવરાત્રિની જાત્રા ભરાય છે.

શંકર—સાહેબ, વાલકેશ્વર ઉપર મહાદેવનું મંદિર, અને તેની સાથે બાબુજીગાનું તળાવ, મેં જોયું છે. શ્રાવણ મહિનામાં ત્યાં જાત્રા ભરાય છે.

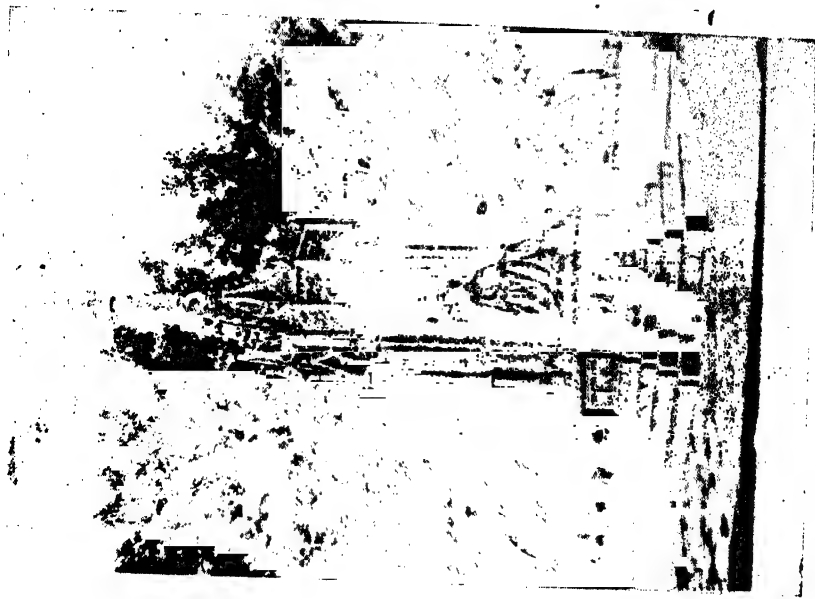
રામજી—સાહેબ, ચોપાટી આગળ હુંગીંગ ગાર્ડન્સના નીચાણમાં, ડુંગરવાળા ભાગ ઉપર, બાબુલનાથનું ઘણું જાણીતું મોટું મંદિર આવ્યું છે. એ મંદિરે જતાં, ઘણાંક પથ્થરના પગથીયાં ચઢવાં પડે છે. શ્રાવણ મહિનામાં, દર સોમવારે, અહીં ધીની પુજા થાય છે, અને એ માટે તો આપણી નિશાળમાં, અર્ધા દિવસની રજા પણ આપવામાં આવે છે.

શંભુ—સાહેબ ભૂલેશ્વરમાં મહાદેવનું મોટું મંદિર છે. એ ઉપરાંત વૈષ્ણવોનાં ખીજાં ઘણાં મંદિરો છે; તે ખંધામાં ગોકુળનાથજીનું, અને માધવબાગના શ્રી લક્ષ્મિનારાયણનું મંદિર ઘણું વખણાય છે. ખીજું મોટું મુંખાદેવીનું મંદિર છે. એ દેવીના નામ ઉપરથી તો આપણા શહેરનું નામ મુંબઈ પડ્યું

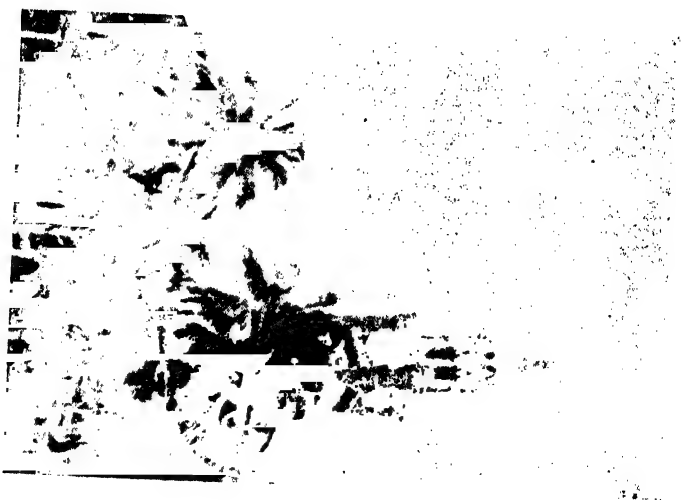

મુનિસિપાલ ઓફીસ.

મહારાષ્ટ્રીય વિધેયસભાનું પુતળું.

સામ્રાજ્ય દારૂ.

સુઅમિયાં અગાઉ અગાઉ રેકાર્ડો
આરે ફરના દના.

છે. આ મંદિર તો એ જગા ઉપર પાછળથી નવું બાંધેલું છે. અગાઉ તે ધોરીખંદરના સ્ટેશનવાળી જગા ઉપર હતું; પણ ત્યાં કેટના અચાવ માટે કિલ્લો અને દિવાલ બાંધવાની હતી, તે માટે એને એ જગા ઉપરથી ખસેડવામાં આવ્યું હતું. કાલકાદેવીનું મંદિર પણ જાણીતું છે. એના ઉપરથી તો એ જે રસ્તા ઉપર આવેલું છે, તેનું નામ કાલબાદેવી રોડ આપેલું છે.

ગુલાબચંદ—સાહેબ, પાયધોણી અને લીંડીબજાર જવાના રસ્તા ઉપર, અમારા જૈનોનાં ઘણાંક મંદિરો આવેલાં છે.

લક્ષ્મણ—સાહેબ, એ ઉપરાંત માહીમમાં પ્રભાદેવીનું ઘણું આગલા વખતનું જાણીતું દહેરું છે. વળી કિવન્સરોડ ઉપર હિંદુઓની મોટી સ્મશાન ભૂમિ આવી છે. એને માટે કહે છે, કે અગાઉ એ જગા “નાનાશંકર શેઠની વાડી” હતી; અને નાનાશંકર શેઠે એ વાડી, હિંદુઓના સ્મશાન તરિકે વાપરવા માટે, ભેટ તરિકે આપી હતી.

શિક્ષક—આપણે હિંદુઓનાં ધર્મસ્થળો માટે ઠીક જાણ્યું. અખટુલ, તું કાંઈ મુસલમાનોનાં એવાં સ્થળો વિષે જાણતો હોય તો કહેશે?

અખટુલ—સાહેબ, શેખ મેમણ સ્ટ્રીટમાં આવેલી, મોટી જુમા મસજિદ ઘણી જાણીતી છે. ખીજી મોટી જકરિયા મસજિદ માંડવી ઉપર આવેલી છે. મેમણવાડામાં ઇસ્માયલ હુખીબ મસજિદ છે. પાયધોણીથી લીંડીબજાર તરફ જવાના ટ્રામના રસ્તા ઉપર, મોટી મિનાર મસજિદ આવે છે. એ ઉપરાંત નાની મોટી મસજિદો

અને હરગાઓ, મુંબઈમાં ઘણું ડેકાણું આવેલી છે. માહીમમાં આવેલી, અમારા પીર સાહેબની હરગા, તો ઘણીજ જાણીતી છે. દર વરસે ત્યાં મોટા ઉરસ ભરાય છે. વળી વરલી આગળ, પીર હાજી અલી અને મામા હાજીઆનીની હરગાઓ ઘણી જાણીતી છે. ધોખીતળાવ ઉપર, કિવન્સ રોડને રસ્તે, મરીનલાઈન્સ અને ચનીરોડનાં સ્ટેશનોની વચ્ચેમાં, સોનાપુરનું કપ્રસ્તાન આવેલું છે. એવાં ખીજાં કપ્રસ્તાનો શહેરમાં જુદે જુદે ડેકાણે પણ આવેલાં છે.

શિક્ષક—અબદુલ, તું બહુ સારું જાણે છે. તારા જવાબથી હું ખુશી થયો છું. રૂસતમ, હવે તમે કાંઈ તમારા પારસીઓનાં સ્થળો વિષે કહી શકશો ?

રૂસતમ—સાહેબ, મુંબઈમાં ચાર મોટાં આતશબેહરામો આવેલાં છે. એ બધાં ધોખીતળાવથી ગીરગામ સુધીનાજ ભાગમાં આવેલાં છે. સૌથી જીનું, દાદીશેઠનું આતશબેહરામ, ફલુસવાડી આગળ છે. ખીજાં બે આતશબેહરામો, એક વાહુડીઆજીનું અને ખીજું અન્જુમનનું, એમ બંને નજીક નજીકમાંજ, ધોખીતળાવ ઉપર આવેલાં છે. ચોથું, જે બનાજીના આતશબેહરામને નામે ઓળખાય છે, તે હાકેરદારથી કિવન્સરોડ ઉપર જતાં, ચનીરોડના સ્ટેશન આગળ આવેલું છે. વળી અમારી નાની મોટી અગીયારીઓ તો શહેરમાં ઘણી જગાએ આવેલી છે; જેમાં કોટમાં હૈર્નખીરોડ ઉપર આવેલી દાદીશેઠની મોટી અગીયારી ઘણી જાણીતી છે. વળી જેમ હિંદુઓનાં સ્મશાન અને મુસલમાનોનાં કપ્રસ્તાન છે, તેમ અમારા પારસીઓનાં દેખામાં

છે. એ દોખમાં મલખાર હીલ ઉપર છેક ઉંચાણમાં ખાંધેલાં છે. એની જગા ઘણી મોટી છે, અને તેને સુંદર ખાગ ખગીઆથી ઘણી રળિયામણી ખનાવેલી છે. એ જગા ઉપરથી, શહેરના મોટા ભાગનો દેખાવ, ખડુ સારો દેખાય છે. પારસી પંચાયતની આફ્રીસમાંથી પરવાનગી લઈ, ઘણા ખીજ કેમોના લોકો પણ એ જગા જોવા આવે છે; તેમને કેટલાક ભાગો ઉપર ફેરવી, ખંધી રીતની સમજણ આપવામાં આવે છે. એવી રીતે યુરોપ અને અમેરિકાના ઘણા પ્રવાસીઓ, એ જગા ફરી જોઈ ગએલા છે.

શિક્ષક—છોકરાઓ, આજે આપણે હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી કેમોનાં ધર્મસ્થળો વિષે સારી વાતો જાણી. આ ઉપરાંત મુંબઈમાં યુરોપીઓ, ખ્રીસ્તીઓ, અને ચાહુદીઓનાં પણ દેવળો અને કપ્રસ્તાનો ઘણાં છે, પણ હવે વખત પુરો થઈ જવાથી આપણે અહીંજ થાલીશું.

પાઠ ૨૫ મો.

મુંબઈની ઉત્તરે આવેલાં પરંઓ.

મુંબઈના ઘણા મોટા વેપાર ઉદ્યોગને લીધે, અને મીલો અને કારખાનાઓ, ગોદીઓ અને રેલ્વેઓમાં રોજ થતાં ખજોળાં કામકાજથી, આ શહેર લાખો માણસોની રોજીનું સાધન થઈ પડ્યું. દેશની અંદરના ખીજ ભાગોના લોકોને, પોતાના ગામોમાં પુરતો કામ ધંધો નહિ મળવાથી, મોટી સંખ્યામાં તેઓ આ શહેરમાં આવી રહ્યા.

એકતો શહેરનો વિસ્તાર નાનો, અને વસ્તી ઘણી મોટી, તેમાં વળી માણસો પોતાના કામધંધાની નજીકમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કરતા હોવાથી, શહેરના કેટલાક ભાગો, ઘણાજ ગીચ વસ્તીવાળા થઈ પડ્યા. તે સાથે કેટલીક નાની સાંકડી શેરીઓમાં, પાંચ છ માળનાં ઉંચાં ઘરો, એક ખીજાની અડાઅડ બંધાયો; એટલે તેમાં વસનારાઓને પુરતી હવા ઉજાશ મળી શકતી નહિ.

આ સ્થિતિમાં, ભોગજોગે કોઈ વેળા શહેરમાં કોઈ રોગ ફાટી નીકળતો, તો ઘણી મોટી સંખ્યામાં માણસો તેનો ભોગ થઈ પડતાં. થોડાંક વરસો ઉપર, આ શહેરમાં એક અહુ ભયંકર રોગ ફેલાયો હતો. એને સૌ મરકીનો રોગ કહેતા. માંડવી, કે જે, તે વેળા ઘણાજ ગીચ વસ્તીવાળો ભાગ ગણાતો, ત્યાંથી એ રોગ પહેલા શરૂ થયો હતો. હજારો માણસો ટપોટપ મરવા લાગ્યાં. આખા શહેરમાં અહુજ ગભરાટ ફેલાઈ રહ્યો. લોકો મોટી સંખ્યામાં, એ રોગની ખીકના માર્યા એથી બચવા, પોત પોતાને ગામ નાસવા લાગ્યા. કામધંધા બંધ જેવા થઈ ગયા. રસ્તાઓ તથા મહોલ્લાઓ જાણે ઉજ્જડ જેવા થઈ પડ્યા. એ વખતે મ્યુનિસિપાલિટિએ, આ રોગને મારી હઠાવવા, લાખો રૂપિયાનો ભારે ખર્ચ કરી, અહુજ પ્રયત્નો કર્યા હતા. રોગ ઘણા ત્રાસ ફેલાવી, થોડેક વખતે નરમ પડે ખરો; પણ દર વરસે પાછો ને પાછો ઉભરી નીકળે. આથી સરકારે અને મ્યુનિસિપાલિટિએ, શહેરની ગીચ વસ્તી ઓછી કરવાના ઇલાજો યોજ્યા. એ માટે ઓએ સીટિ ઇમપ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ, અને ડેવલપમેન્ટ ડીપાર્ટમેન્ટ નામનાં મંડળ સ્થાપ્યાં.

શહેરની ઉત્તરે, શાષ્ટિ જીલ્લામાં પડતર જગાઓ હતી, તે સુધારી, લોકોને ત્યાં જઈ રહેવા સમજાવ્યા. પછી જી. આઈ. પી. લાઇન ઉપર ઘાટકોપર, અને બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. લાઇન ઉપર સાન્તાક્રુઝ, વીલેપારલા, અંધેરી અને બોરીવલી, વગેરે સ્થળો ઉપર, ઘણાં લોકો જઈ રહેવા લાગ્યા. પહેલાં તો લોકો રોગ ફેલાતાં, થોડાંક વખત એવી જગાઓ ઉપર જઈ રહી, પાછા મુંબઈમાં જ આવી રહેતા; પણ વખત જતાં, ખુલ્લાં હવાપાણીમાં મોકળાશથી રહેવાના ફાયદા તેઓ સમજતા થયા; એટલે હવે તો ઘણાં લોકો હંમેશના જ ત્યાં નાના મોટા યાગ સાથેના બંગલાઓ બંધાવી, રહેવા માંડ્યા છે.

વાંદરા અને સાન્તાક્રુઝની વચ્ચે મોટી પડતર જમીન હતી. તેને સુધારી, ત્યાં નાના મોટા યાગ સાથેના બંગલાઓ બંધાવી, તેમાં લોકો રહે છે. તેમની સગવડને માટે ખાર નામનું નવું સ્ટેશન બાંધ્યું છે, નવા નવા રસ્તાઓ, લાઇટ અને પાણી વગેરેની સગવડો થઈ ગઈ છે. આજે ત્યાં એક શહેર જેવું તમને લાગશે. એકાદ દિવસે એ તરફ તમે ફરી આવશો, તો થોડાંક વરસ ઉપર, એ તદ્દન ઉજ્જડ પડતર જગા હતી, એવો ખ્યાલ પણ તમને આવશે નહિ.

બીજી એજ લાઇન ઉપર નવું સ્ટેશન જોગેશ્વરીનું બંધાયું છે. રેલ્વે લાઇનની પૂર્વ બાજુમાં હિંદુઓની અને પશ્ચિમ બાજુમાં પારસીઓની મોટી વસ્તી થઈ ગઈ છે. સ્ટેશનથી નજીકમાં જ, જોગેશ્વરીની બાણીતી ચુકા છે. કોઈ દિવસ એ તરફ ફરતા ફરતા જઈ જરૂર જોઈ આવજો.

આખા દિવસમાં બારીવલી સુધી ઘણી લોકલ ગાડીઓ દોડે છે. એ બધી હંમેશાં લોકોથી ભરેલીજ આવજા કરે છે. એજ ખતાવી આવે છે, કે મોટી સંખ્યામાં લોકો પરાંઓમાં રહે છે. થોડીક ગાડીઓ વીરાર સુધી જાય છે. વસાઈ અને વીરારથી આપણા શહેરમાં દૂધ, માવો, શાકભાજી અને ફુટ, વગેરે મોટા જથ્થામાં રોજ આવે છે.

જી. આઈ. પી. લાઇન ઉપર કુરલા, ચીમોર, ટ્રામ્બે, ઘાટકોપર, કીરોલ અને ભાંડુપ, વગેરે અગાઉ બહુ જુજ વસ્તીવાળાં નાનાં ગામડાંઓ હતાં. આજે કુરલા અને ઘાટકોપર મોટી વસ્તીવાળાં થઈ પડવાથી, તેઓને નાનાં ગામડાંઓ નહિ, પણ મોટા કસબા કહી શકાય ખરા. એ લાઇન ઉપર થાણા તો પહેલાંથીજ મોટાં શહેર તરિકે જાણીતું હતું. કલ્યાણ સુધી હાલ લોકલ ગાડીઓ દોડે છે.

વાંદરા, કુરલા, ઘાટકોપર, કીરોલ અને થાણા વગેરે સ્થળોએ મ્યુનિસિપાલ કારોબાર ચાલે છે. એ ઉપરાંત ખીજાં સ્થળોએ, લોકલ બોર્ડ સ્થાપી છે. એ બધાં પરાંઓને મુંબઈની માફકજ, પાણીની સગવડો મળેલી છે.

હજી પણ શહેર અને પરાંઓના સુધારાની યોજનાઓ ચાલુજ છે. જુદે જુદે ઠેકાણે, નવી નવી જમીનો સુધારી, લોકોના વસવાટને લાયકની ખનાવે છે. હજી થોડાંક વરસ પછી, નવી નવી જગાઓ ઉપર, લોકો મકાનો બાંધી તેમાં વસેલા તમે જોશો.

શહેરના માહેલા લાગોમાં પણ ધમધ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટે ખડુ મોટા સુધારા કર્યા છે. નાની ગીચ ગલીઓમાં આવેલાં ઘરો તોડી પાડી, ઘણા પહોળા નવા રસ્તાઓ ખનાવી દીધા છે. મોટા લેમીન્ટન રોડ અને નવો સેડહસ્ટ રોડ જુઓ. તમારા કુદુંખના કોઈ વડીલ હોય, તેને પૂછી જો જો, કે અગાઉ ત્યાં શું હતું, અને આજે એ કેવા પહોળા, મોટાં રોનકદાર મકાનો સાથેના શહેરને શોભાવે તેવા રસ્તાઓ થઈ પડ્યા છે ।

લીંડી બજારથી સર જે. જે. હોસ્પિટાલ, લાયખલા, લાલબાગ, પરેલ, દાદર અને માટુંગા તરફ જતો, નવો પહોળો ફાંકડો રસ્તો જુઓ. અગાઉ એ રસ્તાઓ કેવા સાંકડા, અગવડભર્યા, વાંકાચુકા અને ખરાબ હાલતમાં હતા, તેને ખ્યાલ તમને નજ આવે.

મજગામ, રે રોડ, શીવરી અને ઢાંક ખંદર ઉપર, મોટા સારા સુધારાઓ કરવામાં આવેલા છે. વળી નાગપાડા, માંડવી, અને કોલીવાડા ઉપર પણ ઘણા સુધારા થઈ ગયા છે. મોટા હ્યુઝ રોડ અને ગામદેવી જરૂર એક વેળા ફરીને જો જો. ક્વિન્સ રોડ ઉપરના સ્મશાન આગળનો, ઘોખીતળાવ ને કાલખાદેવી થઈ ક્રાફ્ટ મારકેટ સુધીનો નવો પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, જોવા લાયક છે.

વળી મુંબઈના ગરીબ અને કામદાર વર્ગોના લોકોને રહેવાની, કેટલી બધી સગવડો પુરી પાડી છે, એ તો જોઈ નાયગામ, ડીલાઈલ રોડ, વરલી અને શીવરીની સંખ્યાબંધ, એક સરખી ખાંધેલી નવી ચાલીઓ જુઓ, તેનેજ ખખર પડે.

કોટમાં, ધમમુવમેન્ટ ટ્રસ્ટની ચોતાની ખાંધેલી એક મોટી બીલ્ડીંગમાં ઓફીસ આવેલી છે. એ જગા ખાસ જાણવા લાયક છે, કારણ કે, ત્યાંજ રસ્તાના મુખડા ઉપર, નામદાર મહારાણી બિક્ટોરિયાનું નકસીદાર, સુંદર મોટું પુતળું ઉભું કરેલું છે.

ચોપાટી અને મરીનક્લાઈન્સ આગળથી, કોલાબાના છેક છેડા સુધીનો હરિયાનો કેટલોક ભાગ પુરવાનું કામ ચાલે છે. તેથી થોડાંક વરસમાં તો, ત્યાં મોટા વિસ્તારવાળી નવી જમીન ખનીને લોકોના વપરાશમાં આવશે. એ આખી યોજના પુરી થઈ રહેશે, ત્યારે તો શહેરના છેક દક્ષિણ છેડાનું સ્વરૂપ તદ્દનજ ફેરવાઈ જશે.

પાઠ ૨૬ મો.

શહેરની નજીક જેવા લાયક જગાઓ.

આજે જૂગોળનો વિષય હોવાથી, શિક્ષકે વર્ગમાં મુંબઈનો નકશો મંગાવી લીંતે ટાંચ્યો. પછી તેઓ વર્ગ તરફ ફરી બોલ્યા, છોકરાઓ, એમ સમજો, કે તમને થોડાક દિવસની નિશાળમાં છુટ્ટી મળી છે, અને તમારે ત્યાં તમારા ગામના કોઈ એક ઓળખીતા પરોણા થોડા દિવસને માટે આવ્યા છે. તેમને જુદી જુદી જગાઓ દેખાડવા તમારે ફેરવવા છે. તો બોલો જોઈએ, તમે તેમને ક્યાં ક્યાં લઈ જશો, અને શું શું જેવા લાયક બતાવશો ?

લવણ—સાહેબ, હું તેમને પહેલાં વાંદરે લઈ જવા ધાડું છું, કારણ કે એ ખડું નજીકમાં છે. રેલ્વે ટ્રેન, અથવા મોટરમાં બેસી, ત્યાં જઈ શકાય છે. માહીમથી, લેડી જમશેદજી રોડ ઉપરથી, ખાડી ઓળંગી વાંદરે જવાય છે. ત્યાં વાંદરાનું મોટું કસાઈખાનું આવેલું છે. ત્યાંથી આગળ દરિયા તરફ લઈ જાઉં તો, છેક છેડાના ભાગને, બેરામજી જીજીલાઈ પોઈન્ટ કહે છે તે આવે છે. એ જગા ઉપર ફરવાનું ખડું આનંદકારી લાગે છે. ત્યાંથી ખાડી, તથા માહીમના કિનારાનો સુંદર દેખાવ, ખુલ્લો નજરે પડે છે. પછી હીલ ઉપર આવેલું મોટું દેવળ દેખાડીશ. એ “માઉન્ટ મેરી” નું દેવળ લોકોમાં ઘણું જાણીતું છે. ટેકરીના ઉંચાણ ઉપર હોવાથી, અને એના બે ટાવર જેવા ઉંચા આણીદાર મિનારાથી, એ દૂરથી ઝટ ઓળખાઈ આવે છે.

વાંદરા પહેલાં પોર્ટગીઝોના હાથમાં હોવાથી, ત્યાં તે લોકોએ ખીજાં ઘણાં દેવળો બંધાવેલાં છે. મુંબઈના ટાપુ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યા પછી, ઘણું વરસે, શાષ્ટિ જીલ્લો એમના તાબામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે તેઓને જગાઓ ખતાવી, તે સંબંધીની માહિતી આપી, અમે ખંને સાથે સ્ટેશન ઉપર જઈ, ત્યાંથી રેલ્વે ગાડીમાં બેસી પાછા ઘેર આવીશું.

નવલ—હું તો મારા પરોણાને જોગેશ્વરીની ગુફાઓ દેખાડવા લઈ જાઉં. પહેલાં તો અંધેરીના સ્ટેશને ઉતરી ગુફાઓ સુધી ચાલી જવું પડતું. હવે તો ઘણી સારી સગવડ થઈ ગઈ છે. પારસીઓની અને હિંદુઓની ત્યાં મોટી વસ્તી થઈ ગઈ છે અને જોગેશ્વરીનું નવું સ્ટેશન ખાંધેલું છે. એ સ્ટેશનથી થોડીક

મિનિટમાં ગુફાઓ આગળ જવાય છે. એ ગુફાઓ ખરેખર જોવા લાયક છે.

ચમન—સાહેબ, જોગેશ્વરી કરતાં કુંનરીની ગુફાઓ ખડુ મોટી, અને જોવા લાયક છે. બોરીવલીના સ્ટેશને ઉતરી, ત્યાંથી ટાંગામાં બેસી, પાંચ છ માઈલ જવાનું છે. પછી પહાડના ચઢાણ ઉપર ચઢતાં એ ગુફાઓ આવે છે. અમે એ ગુફાઓ જોઈ આવ્યા છીએ.

છાદુ—એક વેળા હું મારા મોટા ભાઈ સાથે વસાઈનો કિલ્લો જોવા ગયો હતો. બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. ની વીરાર લોકલ ગાર્ડીમાં અમે બેઠા હતા. ભાઈ'દરનું સ્ટેશન છોડતાં, વસાઈની મોટી ખાડી આવી. એ આળંગવા ઘણા લાંબો મોટો પુલ બાંધ્યો છે. એ પુલ પસાર કરી, થોડેક છેટે આગળ, બીજો પુલ આવે છે; પણ તે પહેલાં જટલો મોટો નથી. પછી વસાઈનું સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી ગામ અને કિલ્લો, ચારેક માઈલ દૂર છે. ટાંગામાં બેસી ત્યાં જવાય છે.

વસાઈ ખડુ લાંબો વખત પોર્ટુગીઝોને તાબે હતું, અને એ લોકની ત્યાં મોટી વસ્તી હતી. કિલ્લો, દેવળો, અને રોનકદાર મકાનોથી, એ શહેર તે વેળા બધાનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યું હતું. પછી મરાઠાઓ સાથે લડાઈઓ થતાં, એ મરાઠાઓએ જીતી લીધું. પછી મરાઠાઓ સાથે અંગ્રેજોને લડાઈઓ થઈ. તેને પરિણામે, મરાઠાઓની સત્તા પડી ભાંગી, અને એ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું. એનાં ભાંગીદુટી હાલતમાં ખંડીએરો છે, તે હજી પણ જોવા જેવાં છે.

જકર—સાહેબ, થોડા દિવસ અગાઉ, મારા ખાપે નવી મોટરગાડી લીધી હતી; તેમાં અમે ગયા રવિવારે ફરવા નીકળ્યા હતા. ચોપાટીના મોટા પુલને રસ્તે, મલખાર હીલ ઉપર થઈ વરલી આવ્યા. ત્યાંથી માહીમ અને વાંદરે થઈ, જીહુના ફરિયે આવ્યા. સાથે ખાવાનું પણ લઈ રાખ્યું હતું, એટલે ત્યાં થોડોક વખત થોલ્યા. પછી ત્યાંથી અંધેરી થઈ ખોરીવલી આવ્યા. અહીંથી ચઢાણ ઉતરાણવાળે રસ્તે થઈ, ઘોડખંદરના ઉંચાણવાળા ભાગ ઉપર આવી જરા થોલ્યા. ફરિયા જેવી મોટી ખાડી, તે ઉપરનો આગગાડીનો મોટો પુલ, અને દૂર વસાઈના છેડાવાળો કિલ્લાનો ભાગ, બહુજ સુંદર લાગતા. એ બાબુના કુદરતી રળિયામણા દેખાવો આંખને બહુ આનંદ આપે છે. ત્યાંથી અમારી ગાડી થાણે આવી. થાણા તો પહેલાંથીજ મોટું શહેર હતું. અહીં કિલ્લો અને જલ છે. થાણાના કિલ્લામાં, એક વેળા પુનાના પેશ્વાના એક મોટા કારભારી ત્રીંબકજીને કેદ રાખ્યો હતો. તેની ચોક્કી માટે ગોરા લશ્કરનાં માણસો રાખ્યાં હતાં; છતાં એ ત્રીંબકજી ત્યાંથી નાસી છુટ્યો હતો, એ વાત જાણવા જેવી છે. કહે છે કે એના મિત્રો, એને નસાડી લઈ જવા માટે, થોડેક દૂર ઘોડાઓ સાથે તંયાર હતા; પણ એ વાત કિલ્લામાં કેદ પડેલો ત્રીંબકજી કેમ જાણે? એટલા માટે એક દેશી ઘોડાવાળો, જાણે ઘોડાની ચાકરી કરતો હોય, એમ એની કોટડીની આગળ ગીત ગાયાં કરતો. દેશી ભાષામાં ગવાતાં ગીતનો ભાવાર્થ અંગ્રેજો કાંઈ સમજી શક્યા નહિ. ત્રીંબકજી પોતાની કોટડીમાં બેઠો બેઠો, એને નસાડી લઈ જવા માટે શું શું ગોઠવણો કરી રાખી હતી, એ બધું સમજી ગયો, અને

એનો લાલ તેણે લઈ લીધો.

થાણેથી ભાંડુપ, અને લાટકોપર થઈ, અમે કુરસે આવ્યા; અને દાહર તથા પરેલને મોટે રસ્તે થઈ, ઘેર પહોંચ્યા. એ મોટું છેદું મોટરગાડીમાં ફરવાની ખડુ મઝા પડી.

હસન—સાહેબ, અમે વિહારનું મોટું તળાવ જોવા ગયા હતા. જી. આઈ. પી. રેલ્વેના ભાંડુપના સ્ટેશનેથી ત્યાં જવાય છે. ત્યાં ઘણા અંગ્રેજોની નાની મોટી ટોળકીઓ, ફરવા અને ખાણીપીણી સાથે શિકારની પણ મોજ ભોગવવા આવી હતી.

અહલ—ધારાપુરીની ગુફાઓ ઘણી જોવા લાયક છે. અમારા એક ઓળખીતાની ‘સ્ટીમ લૉન્ચ’ માં, અમારું આખું કુટુંબ, એ જોવા ગયું હતું. એ ગુફાઓ મુંબઈથી છ માઈલ દૂર, દરિયા વચ્ચે પહાડ ઉપર આવી છે. એમ કહે છે કે એ અસલ હિંદુ રાજાઓની રાજધાનીનું શહેર હતું. અગાઉના પ્રાક્ષણોએ, ધર્મની પુજા અને પોતાના રહેવાના મઠ માટે, એ ખનાવી હતી. નક્કર પત્થરના પહાડમાંથી, મોટી મોટી મૂર્તિઓ, તથા ચાંલલાઓ વગેરે કોતરી કાઢવામાં શું કળા વાપરી હશે, એ તો નજરે જોવાથીજ માલમ પડે. અમે તો ત્યાં આખો દિવસ રહ્યા હતા, અને બધે ફરીને જોયું હતું. વળી ખીજા ઘણા લોકો ત્યાં આવ્યા હતા. નાની બંદર બોટો અને સ્ટીમરમાં પણ બેસી ત્યાં જવાય છે. દરરોજ કીલીક નીકસનની આગબોટ મુંબઈથી ઉપડી, ઉરન, ધારાપુરી, નાવા અને ઉલવા જઈ, ત્યાંથી પાછી ફરે છે. દરિયામાં ફરવાની ગમત સાથે, ખારાંનો અને દરથી શહેરનો

સુંદર દેખાવ જોવાની, સારી તક મળે છે. ઘણા લોકો, જેઓને હરિયાની ખુલ્લી ચોકખી હવામાં ફરવાનો શોખ હોય છે, તેઓ રવિવારે અથવા રજાના દિવસોમાં, આ આગબોટામાં થોડે પૈસે, પાંચ છ કલાક હરિયામાં ફરવાની મજા ભોગવે છે.

એટલામાં વિષયનો વખત પુરો થવાનો ઘંટ વાગ્યો. શિક્ષકે છોકરાઓને કહ્યું, આજે જુદા જુદા છોકરાઓએ, જુદી જુદી જગ્યાઓ વિષે ઠીક વાત કરી. જે છોકરાઓ એ બધી જગ્યાઓ ઉપર નહિ ફરી આવ્યા હોય, તેઓ કોઈ વેળા એમાંની થોડીક જગ્યાઓ ફરીને જુએ તો સાફ. ચોપડીઓમાં લખેલા પાઠો વાંચવા કરતાં, એવી જગ્યાઓ ફરી નજરે જોવી, એ બહુ સાફ છે. એથી ગમત સાથે ઘણું જ્ઞાન મળે છે.

પાઠ ૨૭ મો.

મુંબઈની નજીકમાં આવેલાં હવા ફેર બહુ
કરવાનાં મથકો.

નિશાળની પરીક્ષા પુરી થઈ હતી, અને આવતી કાલથી ગરમીની લાંબી રજાઓ પડવાની હતી. આજે શિક્ષકને બીજું કાંઈ બાકું કામ કરવાનું ન હતું, તેથી તેઓ છોકરાઓ સાથે વાતો કરતા હતા.

આખા વરસના ચાલુ અભ્યાસ પછી, નિશાળની રજાઓનો લાભ લઈ, ઘણાં મા બાપો પોતાનાં છોકરાંને, આશાએશ અને

હવા ફેર ખંદલ કરવા માટે, મુંબઈથી દૂર પહાડી મથકો ઉપર, અથવા હરિયા કિનારે આવેલાં સ્થળોએ લઈ જાય છે.

આ વખતે જમશેદ મહાબલેશ્વર જવાનો હતો, તેથી ત્યાં જવાના આનંદમાં, ખીજા છોકરાઓ સાથે, તે એ વિષેની વાતો કરતો હતો. શિક્ષકની નજર તેના ઉપર પડતાં તેમણે પૂછ્યું, કેમ લાઈ જમશેદ, આજે તો તમે કાંઈ ખડુ ખુશાલીમાં આવી ગએલા જણાઓ છો? શું વાતો ચાલી રહી છે?

જમશેદ—સાહેબ, હું મહાબલેશ્વર જવાનો છું, તે ખાખતની વાત કરતો હતો. ગઈ રજામાં પણ હું ત્યાં જઈ આવ્યો હતો.

શિક્ષક—મહાબલેશ્વર, એ હવા ખાવાનું મોટું જાણીતું મથક છે. ગરમીના મહિનાઓમાં, મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પણ ત્યાંજ રહે છે. જી. આઈ. પી. રેલ્વેમાં, મુંબઈથી પુને જઈ, ત્યાંથી મોટર ગાડીમાં બેસી, મહાબલેશ્વર જવાય છે. પુનાથી એ પંચોતેર માઈલ દૂર છે. મોટર ગાડીને ત્યાં પહોંચતાં, અહીંથી ત્રણ કલાક જેટલો વખત લાગે છે. એ મથક, પશ્ચિમ ઘાટના પહાડોને મથાળે આવેલું હોવાથી, ગરમીના દિવસોમાં પણ ત્યાં સારી ઠંડક રહે છે. અહીં ઘણાં હોટેલો અને ખંગલાઓ છે. લોકોને ફરવા હરવા માટે ઘણી ઘણી સુંદર જગાઓ છે. પહાડો તથા ખીણોના દેખાવો, તે ઉપરની ભરચક ઝાડીઓના જીથથી, ખડુજ રમણીય લાગે છે.

રામદાસ—સાહેબ, મહાબલેશ્વર તો ખડુ દૂર કહેવાય, અને ત્યાં મોટા કુટુંબના ઘણા માણસો માટે જવા આવવાનો ભારે

મુંબઈની નજીક હવા ફેર બદલ કરવાનાં મથકો. ૧૧૧

અર્થ થાય. તેથી અમારા જેવાને તો ત્યાં જવું પરવડે નહિ; માટે મુંબઈની નજીકમાં, એવી કોઈ ખીણ જગાઓ હોય, તો મહેરબાની કરીને કહેશો ?

શિક્ષક—એવી એવી નજીક નજીકમાં ખીણ જગાઓ ઘણી છે. માત્ર બે ત્રણ કલાકમાં, આગગાડીમાં બેસી, ત્યાં જઈ શકાય છે. મહાબલેશ્વર જતાંજ રસ્તામાં, મુંબઈથી દોઢેક કલાકમાં, નૌરલ નામનું સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી એક ખીણ નાની ગાડીમાં બેસી, માથેરાન જવાય છે. મધ્યમ સ્થિતિના લોકને, એ જગા એટલી તો સુગમ પડે છે, કે ચોમાસા સિવાય ખીણ મહિનાઓમાં, ત્યાં લોકની મોટી આવજા થઈ રહે છે. એ જગા પહાડને મથાળે ગીચ ઝાડોથી ભરપૂર છે. નાની આગગાડી પહેલાં ન હતી, ત્યારે લોકો ઘોડે બેસી, કે પાલખીઓમાં બેસી ઉપર જતા.

મુંબઈની મોટી રેલ્વે ગાડી, આગળ જતાં પહાડની તળેટી આગળ આવી પહોંચે છે. ત્યાં કરજત નામનું સ્ટેશન આવેલું છે. અહીંથી ઘાટનું ચઢાણ શરૂ થાય છે. એકજ ઍંજનથી ગાડી પહાડોનાં ચઢાણ ઉપર ચઢી શકે નહિ; માટે આગળ અને પાછળ એમ, ગાડીને બે ઍંજન જોડે છે. વળી ગાડી માટે સળંગ રસ્તો કાઢવાને, કોઈ કોઈ પહાડોને તો વચમાંથી ફેરી કાઢી, જુગઢાઓ ખનાવ્યા છે, તેમાં થઈ ગાડીઓ પસાર થાય છે. કોઈ એક પહાડ ઉપરથી ખીણ પહાડ ઉપર ગાડીને જતાં, વચમાં ઉંડી ખીણ આવેલી હોય, તો ત્યાં મોટા પુલો ખાંધી, તે ઉપર થઈ ગાડીઓ લઈ જાય છે. જુગઢાઓમાં બહુજ અંધારું રહેવાથી, દિવસના વખતે પણ ગાડીઓમાં હીવા સળગાવેલા રાખે છે.

એવી રીતે, પંદરેક માઈલનો પહાડી ચઢાણવાળો રસ્તો કાપી, ગાડી ખંડાળે આવે છે. ખંડાળા, પહાડના મથાળા ઉપર આવેલું છે. કરજતથી ખંડાળે આવતાં પહાડો, ખીણો, અને ત્યાંથી નજરે પડતાં છુટાં છવાયાં નાનાં ગામડાંઓનો દેખાવ બહુજ સુંદર લાગે છે. તેમાં વળી ચોમાસામાં તો, પહાડો ઉપરથી પાણીના ધોધવાઓ, અને ઝરણો, ખીણોમાં ધબધબ અવાજ કરી પડે છે તે, તથા ગાડીઓ, જાણે કે વાહનાંઓમાંથી પસાર થતી હોય એવું લાગે છે; તે બધા દેખાવ જોવાની ઘણી રમુજ પડે છે, અને જ્યાં જુઓ ત્યાં લીલોતરી લીલોતરીજ નજરે પડે છે. ખંડાળાથી ત્રણ માઈલ દૂર જતાં લાનોલી આવે છે. એ બંને હવાખાવાનાં મથકો છે.

લાનોલીથી ચાળીસ માઈલ દૂર આગળ જતાં, રણિયામણું પેશ્વાઓનું પુના શહેર આવે છે. એની સુંદરતા, અને સારાં હવા પાણીને માટે, એને ‘દક્ષિણની રાણી’ની ઉપમા આપેલી છે. ચોમાસામાં મુંબઈના ગવર્નર અહીં ગણેશખીડના મહેલમાં રહે છે.

વળી જી. આઈ. પી. ની લાઇન, કલ્યાણીના સ્ટેશનથી, પુનાની લાઇનથી જુદી પડે છે. એ લાઇન ઉપર ધગતપુરી, દેવલાલી, અને નાસિક છે, તે તો મુંબઈની નજીકમાંજ આવેલાં કહેવાય. એ ત્રણે હવાખાવાનાં મથકો છે. દેવલાલી તો ખાસ ગોરા લશ્કરનું મથક ગણાય છે. નાસિક તો હિંદુઓનું મોટું જાત્રાનું મથક છે. તેની પાસે ગોદાવરી નદી આવેલી છે. કહે છે કે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ, તેમના ચૌદ વરસના વનવાસ

મુંબઈની નજીક હવા ફેર ખદલ કરવાનાં મથકો. ૧૧૩

વખતે પંચવટીમાં રહેલાં, એ જગા નાસિક આગળજ આવેલી છે. જેમ પુને જતાં કરજત આગળથી ઘાટનું ચઢાણ શરૂ થાય છે, તેમ નાસિક જતાં કસારા નામે સ્ટેશન આવે છે, ત્યાંથી ઘાટનું ચઢાણ શરૂ થાય છે. પુને જતાં ભોરઘાટ, અને નાસિક જતાં થળઘાટ ઉપરથી ગાડી પસાર થાય છે.

ફીરોઝ—સાહેબ, ખંધાજ લોકો કાંઈ મહાબલેશ્વર, પુના, ખંડાળા, લાનોલી, દેવલાલી, નાસિક અને માથેરાન જતા નથી. કોઈ કોઈ તો જાંહુબોરડી, તીથલ, હુમસ, ભીમપોર અને હજીરા, એવી એવી જગાએ પણ હવાખાવા જાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત છે. અત્યાર સુધી તો આપણે જી. આઈ. પી. લાઇન ઉપરનાં જ મથકોની વાત કરી. હવે હું તમને બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેની લાઇન ઉપરનાં થાંડાંક એવાં નજીકનાં મથકોની વાત કરું છું.

મુંબઈનાં પરાંમાં જ અંધેરીથી વરસોવા જવાય છે. એ ઠરિયાને કાંઠે આવેલું છે. ત્યાં પણ લોકોના ઘણા ખંડાઓ આવેલા છે, અને એ પણ હવા ફેર ખદલ માટે સારું મથક ગણાય છે.

બેએક કલાકને રસ્તે દેહલું સ્ટેશન આવે છે. અહીં હુમણાં હુમણાં ઘણા લોકોએ ઠરિયાના કિનારા ઉપર ખંડાઓ ખંધાવેલા છે, અને હવા ખાવા માટે, ગરમીના દિવસોમાં આવીને રહે છે. અહીંથી ઠશોક માઈલ દૂર, ગોલવડનું સ્ટેશન આવે છે. એ સ્ટેશને ઉતરી જાંહુબોરડી જવાય છે. અહીં પારસીઓની

‘સેનેટારિયમ’ અને ઘણા ખંગલાઓ છે. એ જગા ઘણા વખતથી હવાખાવાના મથક તરિકે જાણીતી છે.

આગળ જતાં દમણનું સ્ટેશન આવે છે. પાટુંગીઝાના તાબામાં, હવે માત્ર દીવ, દમણ, અને ગોવા, એ ત્રણ જ નાની જગાઓ રહી છે. દમણ હરિયાના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. એની પડોશમાં, દેવકા નામે ગામ છે, ત્યાં ખંગલાઓ ખંધાવી લોકો હવાખાવા જાય છે.

જેમ નાસિક હિંદુઓનું યાત્રાનું સ્થળ છે, તેમ દમણની પાસે ઉદવાડા પારસીઓનું મોટું ધર્મસ્થળ છે. તેમાં પારસીઓનું મોટું પવિત્ર આતશબેહરામ આવેલું છે. વળી તે હરિયા કિનારા ઉપર આવેલું હોવાથી, ત્યાંનાં હવા પાણી સારાં છે.

આગળ જતાં વલસાડ આવે છે. એ સ્ટેશને ઉતરી તીથલ જવાય છે. તીથલમાં હવાફેર માટે ‘સેનેટારિયમ’ અને ઘણા ખંગલાઓ છે. ત્યાંથી આગળ જતાં નવસારી આવે છે. તે ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે. નવસારી તો પારસીઓનું વડું મથક ગણાય છે.

પછી સુરતનું સ્ટેશન આવે છે. અહીંથી ઘોડા ગાડી અને મોટરમાં બેસી, ડુમસ, લીમપોર, તથા હજીરા જવાય છે. એ ખંધાં મથકો, હવા ખાવા માટે, ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં જાણીતાં છે, અને તે ખંધાં હરિયાની ખારી હવાને માટે પ્રખ્યાત છે.

મુંબઈની નજીક હવા ફેર ખદલ કરવાનાં મથકો. ૧૧૫

જે કોઈને માથેરાન, મહાબલેશ્વર, અને ખંડાળાની માફક, પહાડી સુકી હવાની જરૂર હોય, તો તેઓએ આણુ પર જવું ખડુજ સાફ છે. એ ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, અને રજપુતાનાનું, હવાખાવાનું મોટું સુંદર મથક છે. હું તમારી આગળ અત્યારે આણુ વિષે તમને કંઈ કહેતો નથી; પણ તમને કવિ હલપતરામની, ‘આણુનું વર્ણન’ વાળી કવિતા વાંચવાની ભલામણ કરું છું. ગુજરાતી લખી વાંચી જાણનાર લાગ્યેજ કોઈ એ કવિતાથી અજાણ હશે.

વળી કોઈ ચોકસ જાતનાં દર્દો માટે, ડાક્ટરો અને વૈદ્યો, દર્દીઓને ઉના પાણીના કુંડોમાં નાહવાની ભલામણ કરે છે. એવા ઉના પાણીના કુંડો, મુંબઈની નજીકમાં ઘણા આવેલા છે. એક તો અધિરીના સ્ટેશનથી બે માઈલ દૂર મરોલની ગુફાઓ આવેલી છે, ત્યાં એવા ત્રણ કુંડો આવેલા છે.

બીજા એવા ઉના પાણીના કુંડો વજ્રેશ્વરીના આવેલા છે. બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. ના વસાઈનાં સ્ટેશનેથી, અથવા જી. આઈ. પી. ના કલ્યાણના સ્ટેશનેથી, ત્યાં મોટર ગાડીઓમાં જઈ શકાય છે. પાલધરના સ્ટેશન આગળ પણ એવા કેટલાક ઉના પાણીના કુંડો આવેલા છે; પણ એ બધામાં, ઉનાઈના કુંડો તો ઘણાજ લાંબા વખતથી લોકોમાં જાણીતા છે. બીલીમોરાના સ્ટેશને ઉતરી, ત્યાંથી જતી એક બીજી નાની રેલ ગાડીમાં બેસી, ઉનાઈ પહોંચાય છે. ચેત્ર મહિનામાં, પૂણેમને દિવસે, અહીં મોટો મેજો ભરાય છે, જે વખતે જાત્રાળુઓ, અહીં મોટી સંખ્યામાં આવે છે.

આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં એક છોકરાના આપ, તેના અભ્યાસ માટે કાંઈ પૂછપરછ કરવા આવતાં, શિક્ષક તેમની સાથે વાતે વળગ્યા; અને હવે નિશાળનો વખત પણ પૂરો થયો હતો, તેથી આજે તો આ આખત આટલેથીજ અટકી પડી.

પાઠ ૨૮ મો.

દરિયા માર્ગે આવતી મુંઝવણની નજીકની જગાઓ.

એક દહાડો વિનોદ અને સરોજ, પોતાના મામા સાથે, અપ્પાલા ખંદર ઉપર ફરવા ગયા હતા. કેટલાંક માણસોને એક હોટીમાં બેસી, ત્યાંથી હંકારી જતાં જોઈ સરોજે પૂછ્યું, મામા, આ લોક અહીંથી હોટીમાં બેસી કયે ગામ જતા હશે?

મામા—તેઓ કોઈ ગામ જતા નથી. ઘણા લોકો હોટીવાળાઓને ખાર આના કે રૂપિયો આપી, થોડોક વખત દરિયાની સહેલ કરે છે. આ હોટીવાળા, તેમને ખારમાં થોડોક ફેરવી, કલાક સવા કલાકમાં પાછા અહીં લાવી ઉતારશે. હું પણ તમને કોઈ દિવસ આવી રીતે હોટીમાં ફેરવી લાવીશ.

એટલામાં દૂરથી એક નાની સ્ટીમર આવતી દેખાઈ. ખારામાં સ્ટીમર આવે છે, તે વેળા તે ઉપરથી શહેરનો દેખાવ બહુ સુંદર દેખાય છે, અને તે જોવા માટે, સ્ટીમરમાંનાં ઘણાં માણસો વ્હતક ઉપર ઉભાં રહે છે.

હરિયા માર્ગે આવતી મુંબઈની નજીકની જગાએ. ૧૧૭

વિનોદ—મામા, આતો કોઈ દૂરના ગામથી સ્ટીમર આવી હોય એમ લાગે છે. જુઓને, કેટલાં બધાં માણસો, ગાંસડા પોટલાં લઈ, કિનારે ઉતરવાની તૈયારી કરતાં દેખાય છે !

મામા—હા, એ નજીકનાં બંદરોએ જતી કીલ્ડીક નીકસનની નાની સ્ટીમર છે. દરરોજ એ કંપનીની ઘણી સ્ટીમરો, નજીકનાં બંદરોએ જવા ઉપડે છે અને આવે છે. જેમ આપણી રેલ્વેની લોકલ ગાડીઓ કોઈ થાણા, કોઈ કલ્યાણ, કોઈ વાંદરા, અને કોઈ વીરાર જાય છે, તેમ હરિયા માર્ગે, એ કંપનીની કોઈ સ્ટીમર ઉરન, ઘારાપુરી અને ઉલવા, કોઈ અલીબાગ, તો કોઈ રત્નાગીરી અને ગોવા, એમ જુદી જુદી લાઇનની સ્ટીમરો જુદી જુદી ઉપડે છે.

વિનોદ—ત્યારે મામા, એ કંપનીની સ્ટીમરો સુરત અને અમર્ય પહોં જતી હશે ?

મામા—ના, હમણાના વખતમાં સુરત, અમર્ય, એવે ઠેકાણે સ્ટીમરમાં જવાનો તો કોઈ વિચારજ ન કરે. હવે તો આગગાડીમાં એ જગાએ માત્ર પાંચ છ કલાકમાં, થોડા પૈસામાં જઈ શકાય છે. અગાઉ આગગાડી ન હતી, ત્યારે એ ઠેકાણાના લોક, વહાણોમાંજ આવતા અને જતા. મારા દાદા પહેલાં સુરતથી આવ્યા હતા, ત્યારે વહાણમાંજ આવ્યા હતા. કહે છે કે તેઓ આઠ દસ દિવસે આવી પહોંચતા, અને હરિયામાં તોફાન અને ભૂટારાઓની ખીક રહેતી.

સરોજ—મામા, આપણા પાડોશી થોડા દિવસ અગાઉ પારબંદર ગયો હતો, તે તો સ્ટીમરમાંજ ગયો હતો. શું

પારખંદર અને ભાવનગર જેવે ઠેકાણે આગગાડી નહિ જતી હોય ?

મામા—પારખંદર, ભાવનગર, વેરાવલ, અને દીવ, એ બધાં બંદરો કાઠિયાવાડના કિનારા ઉપર આવેલાં છે. રેલ્વે ગાડીઓમાં બેસી ત્યાં જઈ શકાય છે ખરું; પણ તેમ કરવામાં ઘણી કડાફ્ટ કરવી પડે છે. ગાડીઓ બદલવી પડે છે, વળી ત્યાંની નાની ગાડીઓ અગવડ ભરી, અને ખીચાખીચ ભરેલી હોય છે; તેથી લાંબી મુસાફરીવાળાઓને ઘણા કંટાળા આવે છે. સાથે વળી સરસામાન હોય, તો તેનું નૂર, અને ગાડીઓમાંથી બે ત્રણ વાર ચઢ ઉતાર કરાવવાનો મજુરીનો ખર્ચ વગેરે વધારે થાય છે. માટે લોકો એવી જગાએ સ્ટીમરોમાં જવાનું વધારે પસંદ કરે છે. કાઠિયાવાડનાં બંદરો, કચ્છ, ભુજ અને કરાચી જવાને, આગગાડી કરતાં સ્ટીમરોમાં વધારે સુગમ પડે છે.

વિનોદ—મામા, તમે કોઈ વાર આવી સ્ટીમરમાં બેઠા છો કે ?

મામા—હા, ઉરન ને ઘારાપુરી તો હું ત્રણ ચાર વખત જઈ આવ્યો છું. એક વખત હું થોડાક બૉય સ્કાઉટ્સની સાથે, સ્ટીમરમાં ગોવા ગયો હતો. ત્યાં પહોંચતાં અમને વીસ કલાક લાગ્યા હતા. મુંબઈથી ગોવા પહોંચતાં અમારી સ્ટીમરે રત્નાગીરી, વિજયદુર્ગ, અને માલવણ વગેરે બંદરો કર્યાં હતાં. ગોવા બહુ સુંદર ગામ છે, એ પાર્ટીગીઝ લોકોનું મુખ્ય સંસ્થાન છે. આખા દેશમાં હવે માત્ર દીવ, દમણ, અને ગોવા, એ ત્રણ જ જગાઓ, એ લોકોના તાબામાં રહી છે.

હરિયા માર્ગે આવતી મુંબઈની નજીકની જગ્યાઓ. ૧૧૯

ગોવા અને તેની આજુબાજુ, અગાઉના વખતનાં તેઓએ અંધાવેલાં દેવળો જોવા લાયક છે. અમે ત્યાં આઠ દસ દિવસ રહ્યા હતા. ત્યાંનાં હવા પાણી અમને ઘણાં માફક આવ્યાં હતાં.

મુંબઈથી આગગાડીને રસ્તે પણ ગોવા જઈ શકાય છે; પણ આગગાડીમાં જવાથી ચૈસા, અને વખત વધારે થાય છે. આગગાડીમાં જતાં, ઘણી નવી જગ્યાઓ જોવાની મળે છે ખરી. જતી વેળા પુના, ગોકાકફાલ્સ, મીરજ, કોલ્હાપુર, બેલગામ, અને કુંસલરૉક આગળના સુંદર પહાડી કુદરતી દેખાવો, અને ત્યાંનો પ્રખ્યાત દૂધસાગર ફાલ જોવાની, અને વળતી મુસાફરીએ, આગળ ઐતિહાસીક વીજાપુર શહેર, ને તેનો જગપ્રસિદ્ધ ધુમટ, અને સોલાપુર વગેરે જોવાની તક ઘણાઓ લે છે; પણ અમને એ જગ્યાઓ જોવાનો પૂરતો વખત ન હોવાથી સ્ટીમર માર્ગે જ પાછા મુંબઈ આવ્યા હતા.

મામાની વાતથી ખંને ભાઈઓ ઘણા ખુશી થયા, અને તેઓ સઘળા ઘર તરફ જવા નીકળ્યા.

પાઠ ૨૯ મો.

શહેરના થોડાક રસ્તાઓનાં નામ.

નગીન નામનો છોકરો, અવારનવાર વર્ગમાં મોડો આવનાર તરિકે, છોકરાઓમાં જાણીતો હતો. કોઈ કોઈ વાર

તે પોતાનો વાંક છૂપાવવાને નજીવાં બહાનાં કાઢતો, તેથી શિક્ષકે તેને એ માટે ઘણીવાર ઠપકો આપ્યો હતો. આજે પણ તેને નિશાળે આવતાં મોડું થયું હતું, અને તેને માટે તે શું બહાનું કાઢે છે, તે સાંભળવાને છોકરાઓનું ધ્યાન તેના તરફ ગયું હતું. શિક્ષકે તેને મોડા થવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે નગીન શરમાઈ જતાં બોલ્યો, સાહેબ, આજે તો મોડું થવામાં મારો વાંક નથી. પાયધોણી આગળ, ટ્રામનો ઇલેક્ટ્રીક પાવર બંધ થઈ ગયો હતો, અને તેથી અધી ગાડીઓ ઘણા વખત સુધી અટકી પડી હતી.

‘પાયધોણી’! એ રસ્તાનું નામ છોકરાઓને નવાઈ જેવું લાગ્યું. એક છોકરાએ પૂછ્યું, સાહેબ, એ જગાનું નામ પાયધોણી કેમ પડ્યું હશે?

શિક્ષક—અગાઉના વખતમાં, મુંબઈના સાત નાના ટાપુઓ, એક બીજાથી છુટા છુટા હતા, અને તેમની વચ્ચે દરિયાનું પાણી હતું, એ તો તમે અત્યાર અગાઉના પાઠોથી જાણી ચૂક્યા છો. એક ટાપુ ઉપરથી બીજા ઉપર આવવા માટે, છાલકાં પાણી અને કાઢવ કીચડમાંથી, માણસોને અને ઢોરોને ચાલી આવવું પડતું. એવી રીતે તેઓ આ જગા ઉપર આવતાં ત્યાં પોતાના ખરડાએલા પગ ઘોઈ સાફ કરી, પછી આગળ જતા. એ ઉપરથી એ પગ ઘોવાની જગા તરિકે લોકોમાં જાણીતી થઈ ગઈ. પાય એટલે પગ, અને ધોણી એટલે ઘોવું સાફ કરવું, એવો અર્થ થાય છે. તેથી એ જગાનું નામ પાયધોણી, એટલે પગ ઘોવાની જગા, એમ પડ્યું છે.

કેશવ—સાહેબ, ત્યારે અધાજ રસ્તાઓનાં નામ એવીજ રીતે પડ્યાં હશે કે ?

શિક્ષક—ના, અધાજ રસ્તાઓ માટે એમ નથી. કોઇ કોઇ રસ્તાઓ, તેના આગલા બનાવો અને હુકીકતો ઉપરથી ઓળખાય છે ખરા; પણ ખીજા ઘણાખરા રસ્તાઓનાં નામ તો, ત્યાં આવેલાં કોઇ દેવ દેવીનાં દહેરાં ઉપરથી, ત્યાં વસતા લોકોની જાત ઉપરથી, ત્યાં જેજે જાતના માલ વેચાતા હોય અને કુકાનો આવી હોય તે ઉપરથી, રાજા, વાઇસરોય અને ગવર્નરોના નામ ઉપરથી, તથા જાણીતા મોટા શહેરીઓનાં નામ ઉપરથી આપવામાં આવેલાં છે.

મોહન—હા, સાહેબ, હિંદુઓનાં દહેરાં અને મંદીરો ઉપરથી ઘણા રસ્તાઓનાં નામ પડ્યાં છે, તે હું જાણું છું. કાલ્યાદેવી, મુંબાદેવી, ભૂલેશ્વર, વાલકેશ્વર, મહાલક્ષ્મિ, બાબુલનાથ, ઠાકોરદાર, હનુમાન ગલી, ગામદેવી, તારદેવ, નાગદેવી, પ્રભાદેવી, ગોરૂપદેવ, વગેરે નામો એમજ પડ્યાં છે.

નવલ—સાહેબ, પાયધોણીથી ગ્રાંટરોડ જતાં ગોલપીઠાં નામની જગા આવે છે. ત્યાં રસ્તાને મુખડે ગોળાકાર જેવા ઘરમાં એક પીઠું છે, તે ઉપરથીજ એનું નામ ગોળપીઠા પડ્યું હશે ?

શિક્ષક—હા, એમજ છે. એવી રીતે કોટમાં પણ એક રસ્તાનું નામ પીઠા સ્ટ્રીટ છે. સાંભળો, હું કેટલાક રસ્તાઓનાં નામ બોલી જાઉં છું. એ નામો શા ઉપરથી પડ્યાં હશે તે તમે

સહેલાઈથી જાણી શકશો. મેહીખાના, ખેતવાડી, મજબામ, ચીકલવાડી, ફણસવાડી અને સોપારીખાગ.

કાસમ—સાહેબ, જે જાતના લોકની મુખ્ય વસ્તી હોય, તે ઉપરથી તે જગ્યાઓ ઓળખાતી હોય, એવાં નામ હું થોડાંક જાણું છું. મેમણવાડા, ખોજા મહોલ્લો, કામાટીપુરા, મહનપુરા, રંગારી મહોલ્લો, મુતારિયાલ, હુહાર ચાલ, આરબ ગલી, ભાટયાવાડ, ભોયવાડા, કુંભારવાડા, ઘોઘારી મહોલ્લો અને ગોલા લેન.

શિક્ષક—ઠીક, કાસમ, તું બહુ સાફ બોલ્યો. સૌથી જુના વખતમાં મુંબઈમાં કોલી લોકો રહેતા હતા. તેઓની મુખ્ય વસ્તીવાળા ભાગોનાં નામ કોલાખા, કાવેલ, કોલભાટ વગેરે છે.

જમશેદ—સાહેબ, વાઈસરૉય અને ગવર્નરૉના નામ ઉપરથી આપેલા ઘણા રસ્તાઓનાં નામ હું જાણું છું. હૉન્ની રોડ, ઍલ્ફ્રીન્સ્ટન રોડ, આંટરોડ, લેમીંગટન રોડ, ડાંકન રોડ, ફ્રાંકલૅન્ડ રોડ, રે રોડ, સૅંડહુસ્ટ રોડ, ફરગ્યુસન રોડ, ક્રીચર રોડ, મેયો રોડ, આર્થર રોડ અને કુર્નાક રોડ.

શિક્ષક—જમશેદ, તારા જવાબથી હું ઘણો રાજી થયો છું. હવે જાણીતા મોટા શહેરીઓનાં નામ ઉપરથી રસ્તાઓનાં નામ ઓળખાતાં હોય, એવાં થોડાંક નામ જાણવાં જોઈએ.

ઘણા છોકરાઓને સામટા બોલવા ઉઠેલા જોઈ, શિક્ષકે તેમને એક પછી એક બોલવા કહ્યું.

મોહન—ખાલારામ સ્ટ્રીટ, દ્વારકાદાસ સ્ટ્રીટ, હંસરાજ સ્ટ્રીટ,

રઘુનાથ હાદાજી સ્ટ્રીટ, અનંત વાડી, મનોરહાસ સ્ટ્રીટ અને નાના શંકર શેઠ લેન.

બાફર—અબદુલ રેહમાન સ્ટ્રીટ, શેખ મેમણ સ્ટ્રીટ, બાપુ ખોટે સ્ટ્રીટ, બીબીબાન સ્ટ્રીટ, અલી ઉમર સ્ટ્રીટ અને મહમદઅલી રોડ.

એરચ—હાદી શેઠ સ્ટ્રીટ, ફીરોજશાહ મેહતા રોડ, બમનજી સ્ટ્રીટ, બનાજી લેન, કાવસજી પટેલ સ્ટ્રીટ, લેડી જમશેદજી રોડ, બાટલીવાળા સ્ટ્રીટ, મર્ઝબાન રોડ અને હોમજી સ્ટ્રીટ.

શિક્ષક—તમે સઘળા ઘણા રસ્તાઓનાં નામ જાણ્યા છે, એ સારી વાત છે. હવે હું પણ તમને થોડાંક નામ કહું છું. ફોર્ડ મારકેટ, બેલાર્ડ પિયર, કુંડલ રોડ, હુઝ રોડ, ફોર્મસ સ્ટ્રીટ, ફોર્જેટ સ્ટ્રીટ અને બેલાસીસ રોડ વગેરે નામો, જાણીતા યુરોપિયન શહેરીઓના નામ ઉપરથીજ આપવામાં આવેલાં છે. એ ઉપરાંત કેટલાં અગાઉ કિલ્લો હતો, તેના કેટલાક ભાગો જ્યાં જ્યાં આવેલા હતા, તે તે જગ્યાઓ ઉપર હુમણા જે જે રસ્તાઓ આવેલા છે, તેનાં નામ ઍસ્પેનેડ રોડ, રામપાર્ટ રો. તથા ઍસ્ટીયન રોડ વગેરે છે.

શંકર—સાહેબ, જ્યાં જ્યાં જે જે જાતના માલ વેચાતા હોય, તે ઉપરથી તે તે જગ્યાઓનાં નામ પડેલાં છે, એવાં થોડાંક નામ હું કહું. ખાંડ બજાર, દાણા બજાર, ઝવેરી બજાર, કાપડ બજાર, ખોખા બજાર, આરઘાન ગલી.

શિક્ષક—ઘણું સારું. હવે હું એ ત્રણ રસ્તાઓની જાણવા જોગ હકીકત તમને કહું છું. એક વેળા મુરતમાં મોટો દુકાળ પડ્યો, અને હજારો ભૂખે મરતા લોકો મુંબઈમાં નાસી આવ્યા. હવે એ લોકને કાંઈ પણ કામે લગાડી પેટ પૂરવું આવડતું તો આપવું જ જોઈએ; એમ વિચારી તે વખતના મેજર જનરલ બેલાસીસે, મુંબઈના શહેરીઓ પાસે એક કંડ ભેગું કરાવી, એ લોકને નવો રસ્તો બાંધવાના કામ ઉપર રોકી દીધા. આવી રીતે આ બંધાએલા નવા રસ્તાને, બેલાસીસ રોડ નામ આપવામાં આવેલું છે.

ખીજે માહીમ અને વાંદરાની ખાડી ઉપર રસ્તો બાંધી એ બંને ભાગો જોડી દીધા છે, તે રસ્તાને લેડી જમશેદજી રોડ નામ આપેલું છે. કહે છે કે પહેલાં વાંદરાથી લોકો હોડીઓમાં બેસી પોતાનો માલ, જનાવરો વગેરે લાવતા. એક વેળા તોફાનમાં, એક સામટી વીસ હોડીઓ ડૂબી ગઈ, અને તે સાથે ઘણાં માણસો અને જનાવરો ડૂબી મુક્યાં, તથા ઘણી માલમતા નાશ પામી. આવી ભયંકર હોનારતથી, તે વેળાના સર જમશેદજી જીજીલાઈનાં હયાળુ પત્નિનું દીલ બહુજ દુખાયું, અને હંમેશને માટે લોકોને સુખ થાય, અને આવી જાતની હોનારતોથી ભવિષ્યમાં ઘણા જાન માલનો બચાવ થાય, તે માટે એમણે ઘણો ખર્ચ કરી, તે ખાડી ઉપર એક પાકો રસ્તો બંધાવ્યો. તેને લેડી જમશેદજી ક્રોઝવે નામ આપેલું છે.

હવે હસવું આવે એવી એક વાત કહું. કોટમાં ઘાઘાસ્ટ્રીટ નામે બહુ જુના વખતનો એક જાણીતો મહેલો છે. એ

મહોલ્લામાં ખનાજીનું કુટુંબ રહેતું. એમની એક દુકાન હતી, ત્યાં એક દિવસે દુકાન ઉપર એક સેલર સાથે તેમને કાંઈ ખટપટ થતાં, તેઓએ મોટેથી અંગ્રેજીમાં ઘાડા અવાજે ઘો, ઘો, કરી ખૂમ પાડી, પેલા સેલરને દુકાનમાંથી કાઢી મૂક્યો. સેલરખાવાને આથી ઘણો ખીજવાટ ઉપજ્યો, અને ગુસ્સામાં આવી દુકાન સામે ઉભો રહી, બધા લોકોને આ 'ગો ગો' વાણાની દુકાનમાં નહિ જવાને સમજાવવા લાગ્યો. એ ઉપરથી પેલા ખનાજી પારસીનું મશ્કરીમાં 'ગો ગો' નામ પડી ગયું, અને જે મહોલ્લામાં તેઓ રહેતા હતા, તેને લોકો "ઘાઘાનો મહોલ્લો" કહેવા લાગ્યા. આજ સુધી એજ નામે એ રસ્તો ઓળખાય છે.

આ સાંભળી બધા છાકરાઓ ખડખડ હસી પડ્યા, અને એટલામાં નિશાળ છુટવાનો ઘંટ પણ વાગ્યો, એટલે શિક્ષકે વર્ગને જવાની રજા આપી.

પાઠ ૩૦ મો.

શહેરમાં આવેલાં જાહેર પુતળાંઓ.

એક હહાડો મનુ અને મોતી પોતાના ખાપ સાથે, ટ્રામમાં કાલખાદેવીથી બેસી, ઑપોલો બંદર ઉપર ફરવા જતા હતા. મ્યુનિસિપાલ ઑપ્રીસ આગળ ટ્રામ આવી લાગતાં, મનુની નજર એક મોટા પુતળા ઉપર પડી. તે જોઈ તેણે પૂછ્યું, બાપા, આ કોનું પુતળું હશે, ને અહીં કોણે મૂક્યું હશે?

આપ—એ સર જમશેદજી તાતાનું પુતળું છે. તેઓ એક મોટા સાહસિક પુરૂષ હતા. ખંચેલી, ખંડાળા, અને લાનેલીમાં આવેલાં, વિજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવાનાં મોટાં કામો, તેમણે આરંભ્યાં હતાં. આપણા ઘરમા વિજળીની લાઇટ થાય છે ને પંખા ચાલે છે, ટ્રામ અને ટ્રેનો વિજળીક બળથી ટોરે છે, આ બધું તેમનીજ હોશિયારી અને ખાંતને આભારી છે. શહેરના લોકોમાં તેમની ચાહગીરી જળવાઈ રહે, એ માટે આ જાહેર જગા ઉપર, લોકોએ તેમનું પુતળું મૂકેલું છે.

જરા ટ્રામ આગળ જતાં મોતીના જોવામાં એક બીજું પુતળું આવ્યું. તે બોલી ઉઠ્યો, મનુ, જો, જો, અહીં એક બીજું મોટું પુતળું છે !

આપે વિચાર્યું, કે અપોલો બંદર સુધી જતાં, બીજાં એવાં ઘણાં પુતળાં આવશે; માટે આજે છોકરાઓ આગળ, એ વિષે વાતો કરવાથી, એમને સાફ જાણવાનું મળશે. તેમણે કહ્યું, આ પુતળું સર ફીરોજશાહ મેહતાનું છે. તેઓ એક મોટા રાજદારી પુરૂષ હતા, તથા શહેર અને સમાજના કામોમાં ઘણા આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતા હતા. લોકોમાં બીજી ઘણી રીતે તેમની ચાહગીરી જળવાઈ રહી છે. અહીં આ તેમનું પુતળું ઉભું કરેલું છે. આગળ જતાં તેમના નામનો એક મોટો રસ્તો આવશે, તે હું તમને દેખાડીશ. વળી મલબાર હીલ ઉપર, તેમના નામનો એક મોટો સુંદર બાગ પણ આવેલો છે.

એટલામાં બોરીબંદરના ટ્રામ સ્ટેશન આગળ તેઓની

દ્રામગાડી આવી ઉભી રહી. સામે ગોળાકાર બાગ આવ્યો હતો, તે દેખાડી બાપે કહ્યું, આ જાડિયા બાગ કહેવાય છે. એ બાગમાં પણ બે પુતળાં મૂકેલાં છે. એક સર દીનશાહ પીટીટનું, અને બીજું ડૉક્ટર બ્લેનીનું છે. સર દીનશાહ પીટીટ એક મોટા તબીબર વેપારી હતા, અને તેમણે ગરીબોના લાલ માટે, ઘણાં ધર્માદા કામો કરેલાં છે. ડૉક્ટર બ્લેની ગરીબોને માટે ઘણી દાઝ ધરાવતા, અને તેમનાં સુખ તથા લલ્લાને માટે, તેઓ ભારે ઉલ્લટથી મહેનત કરતા હતા.

દ્રામ હૅન્ડ-ખીરોડને રસ્તે આગળ ચાલી વ્હાઈટ વે કંપનીની મોટી દુકાન આગળ આવી ઉભી. બાપે છોકરાઓને સમજાવ્યું, કે આ નવો રસ્તો જુઓ. એ હમણાજ થોડાંક વરસ થયાં નવો બનાવ્યો છે, અને એનું નામ સર ફારોજશાહ મેહતા રોડ રાખ્યું છે. અહીંથી જતાં, જમણા હાથ ઉપર આવેલા રસ્તાને મુખડે, મહારાણીજી વિક્ટોરિયાનું મોટું સુંદર પુતળું આવે છે, તે ઘણું જોવા લાયક છે.

દ્રામ આગળ જતાં ફ્લૉરા ફાઉન્ટન આગળ આવી ઉભી. જમણી તરફ આંગળી કરી બાપે કહ્યું, છોકરાઓ, પેણું રસ્તા ઉપર આવેલું પુતળું જુઓ. એ હાહાભાઈ નવરોજીનું પુતળું છે. તેમનું નામ તો આખા દેશમાં ઘણુંજ જાણીતું છે. તેઓ છેક ગરીબાઈમાંથી ઉછરી, પોતાની અથાગ ખાંત અને હોશિયારીના આપબળે આગળ વધી, દેશના મોટા રાજદારી પુરૂષ બન્યા. હિંદની ગરીબાઈ, અને દેશના લલ્લાને માટે, ઇંગ્લાંડમાં, અને ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં, તેમણે ભારે લડત ચલાવી હતી.

સામે સીધો રસ્તો દેખાડી બાંધે કહ્યું, આ રસ્તેથી અર્થગેટના સ્ટેશન ઉપર જવાય છે. એ રસ્તાની બંને બાજુ ઉપર બંધાં મળી પાંચ પુતળાં મૂકેલાં છે. રાજબાઈ ટાવરની સામેના મેદાનની કિનારી ઉપર, મુંઝવુંના આગલા થઈ ગએલા ત્રણ ગવર્નરો, સર રીચર્ડ ટેમ્પલ, લૉર્ડ રે અને લૉર્ડ સેંડહર્સ્ટનાં પુતળાં છે. એની સામેનાં મેદાનની કિનારી ઉપર, મૉનટેગ્યુ અને દેશભક્ત ગાંધીનાં પુતળાં મૂકેલાં છે. દાદાબાઈ નવરોજી અને સર ફીરોજશાહ મેહતાની માફક, તેઓ પણ મોટા જાણીતા રાજદારી પુરૂષો હતા.

ટ્રામ ઉભી હતી તેના ડાબા હાથ તરફનો રસ્તો દેખાડી કહ્યું, આ સીધો રસ્તેથી ટાઉનહૉલ આગળ જવાય છે. ત્યાં એક નાનો બાગ આવેલો છે. એ બાગમાં હિંદુસ્તાનના બે વાઈસરૉય, માર્કીસ ઓફ વેલ્સલી અને માર્કીસ કૉર્નવૉલીસનાં પુતળાં મૂકેલાં છે. એ પુતળાંની કુરીગરી જોવા લાયક છે. કોઈ દિવસ એ તરફ ફરતા ફરતા જઈ તમે જોઈ આવજો.

ત્યાંથી ટ્રામ ગાડી આગળ ચાલી. મ્યુઝિયમ આગળ આવી પહોંચતાં, રસ્તા વચ્ચે, જાણે કે ઘોડા ઉપર સવારી કરતા હોય તેવું, માણ નામદાર શહેનશાહ ઍડવર્ડ સાતમાનું પુતળું આવ્યું. તે જોઈ છોકરાઓ બહુ રાજ થઈ ગયા.

હવે, મ્યુઝિયમથી કોલાબા જવા માટે ગાડી બદલવાના સ્ટેશન આગળ ટ્રામ આવીને ઉભી રહી, એટલે તેઓ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યા. બાંધે વિચાર્યું, કે આજે પુતળાંઓની વાત

છોકરાઓ આગળ કરી છે, માટે ઑપોલો ખંદર ઉપર જવા પહેલાં બીજાં ત્રણ ચાર પુતળાંઓ નજીકમાંજ આવ્યાં છે, તે છોકરાઓના જોવામાં આવે તો ઠીક. એથી તેઓ છોકરાઓને પહેલાં મ્યુઝિયમના ખાગમાં લઈ ગયા. ત્યાં ખાગની વચ્ચે આવેલું, નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યૉર્જનું પુતળું દેખાડી કહ્યું, તેઓ નામદાર થોડાંક વરસ ઉપર, પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ તરિકે, આપણા દેશમાં ફરવા આવ્યા હતા, તે વખતની યાદગીરી માટે આ મ્યુઝિયમ અને ખાગ બનાવી, આ તેમનું પુતળું મૂકેલું છે.

ત્યાર પછી સર કાવસજી જેહાંગીર હાલને રસ્તે ઑડ સ્ટૉડ તરફ તેઓ ગયા. રસ્તાની વચ્ચે, હાલના આપણા પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સનું તથા સામસામે આવેલાં મેદાનોની કિનારી ઉપર આવેલાં, શેઠ સોહરાબજી ખંગાડી અને જસ્ટીસ રાનાડેનાં પુતળાં, છોકરાઓને દેખાડી ખાપે કહ્યું, તેઓ ખંને જણા શહેરના પ્રખ્યાત શહેરીઓ હતા, અને સંસાર સુધારાના કામમાં, મોટી ઉલટ ધરાવી આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતા હતા.

ત્યાંથી ચાલી ઑપોલો ખંદર ઉપર તેઓ આવ્યા. ત્યાં આગલા લોકપ્રિય વાઈસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિજનું પુતળું તેઓએ જોયું.

હવે લગાર થાકી ગએલા હોવાથી ત્યાં એક ખાંકડા ઉપર તેઓ બેઠા. થોડીક વારે મનુએ પૂછ્યું, ખાપા, આજે અમે ઘણાં પુતળાં જોયાં, અને તેમાંનાં કેટલાંકની હકીકત પણ જાણી. હવે શહેરમાં બીજે ડેકાગે પણ એવાં કોઈ પુતળાંઓ હશે કે?

ખાપે કહ્યું, હા, ગોવાળીઆ તળાવ આગળ એક પીટીટ ખાનદાની જાણીતા પુરૂષનું પુતળું છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક ખીજી ઘણું જ જાણીતું પુતળું આવેલું છે. એ પુતળું આગળ થઈ ગએલા એક જજ ખરશેદજી પટેલનું છે. પહેલાં એ પુતળું માધવખાગથી જેકબ સરકલ જતી દ્રામના રસ્તા ઉપર આવેલું હતું, પણ હાલમાં તેને ત્યાંથી ખસેડી, લાયખલાના પુલ આગળ લાવી ઉભું કરેલું છે. એ પુતળાંને લીધે, તે પહેલાં જ્યાં આવ્યું હતું તે જગા, દ્રામગાદીઓમાં મુસાફરી કરનારાઓમાં તો “ખડાપારસી”ને નામે હજી પણ ઓળખાય છે.

આ બધી વાતો સાંભળી છોકરાઓને ઘણો આનંદ થયો. ત્યાર પછી આમ તેમ થોડુંક ફરી તેઓ પોતાને ઘેર ગયા.

